

ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו

ראובן בונפיל

שאיפתו הטבעית של כל חוקר היסטוריה היא לזכות להגשים מפעל סיכום וסינתזה של פרטי המידע שבאו לידו, בחינת בניין, שבו ימצאו את מקומן הנאות הלבנים שנתכנו לכך. אך מה יעשה לשאיפתו, אם לעתים רבות אף תבן אין ולבנים אומרים לו עשה? עליו להפשיל את שרווליו ולפנות למלאכה האפורה של חיפוש אחר התבן והכנת לבנים לבניין, של חיפוש אחר תעודות והכנתן לפירסום — מה שההיסטוריון הנודע Marrou כינה *faire la toilette des textes à publier*¹. הדברים שייכללו במאמר זה שייכים למלאכה אפורה זו. אני מקווה, כי אכן תהיה המלאכה לרצון בעיני בעל היובל, שזכה והגשים מפעלי סיכום וסינתזה בחיבוריו, ועוד ידו נטויה בחקר עניינים, שאפשר כי הלכנים שיוגשו בזה יסייעו להם.

בארגו של ספרים בלויים, שהובא לבית הכנסת כמנהג בני-רומי בירושלים על-ידי פרנסו הנאמן, שלמה אומברטו נכון המנוח, בשובו מאחד מביקוריו באיטליה, נמצא גם פנקס קטן ועבה, מורכב דפי קלף דקיקים מטיב משובח, רובם חלקים². בששת הדפים הראשונים של הפנקס נרשמו שמותיהם של 169 נימולים, שנימולו על-ידי הרושם בין השנים שכ"ו—שע"ט (ביניהם גם שישה בנים שלו). כן נרשמו התאריכים והמקומות, שבהם אירעו האירועים. ועוד נוספו לרשימה, בתאריכים המתאימים, רישומי הולדת שש בנות שנולדו לרושם. מלבד רשימה זו, שאביאה להלן במלואה בנספח א, נרשמו בפנקס רשימות משפחתיות קצרות אחדות, שאף מהן אביא להלן את הצריך לעניין, שעליו יסוב מאמר זה³. לא בלי התרגשות נתבררה לי זהות הרושם, שכן חתם את שמו ואת שלשלת אבותיו בדף הפנימי של הכריכה:

מ"ע, בכ' יצחק ברכיה, בכ' אלחנן יעל, בכ' אברהם יגל, בכ' יצחק, בכ' אלחנן, בכ' יואב, בכ' יקותיאל, בכ' יואב, בכ' יקותיאל.

הווה אומר: אין הרושם אלא ר' מנחם עזריה מפאנו, המקובל הנודע, שנהג, כידוע, לחתום

¹ H. Marrou, *De la connaissance historique*, Paris 1954, p. 30.

² הדפתי על-כך בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, שהתקיים בירושלים, בקיץ תשל"ו.
³ ראה להלן נספח א, בהערות המתייחסות למס' [130] ובנספח ב, בהערות המתייחסות למס' [12] ו[13]. לא אביא דף אחד של "פשטים וקישויות", שרשם רושם מאוחר, ועוד שני עמודים של רשימות משפחתיות, שנרשמו בסוף המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. פרט לאמור כאן, כל יתר דפי הפנקס חלקים.

אח שמו בראשי-החיבות מ"ע.⁴ ולאישור מוחלט של הזיהוי דיינו אם נציץ כאן פרט נוסף אחד בלבד: בחדש מאי של"א רשום בפנקס, כי נימול יהודה אריה בן יצחק ממדינה, הוא ר' יהודה אריה ממדינה המפורסם, שכתב בעצמו באוטוביוגרפיה שלו, כי נולד "יום ב --- כח ניסן, כ"ג אפריל של"א --- ולקץ שמונה ימים --- מל בשר ערלתי הגאון המקובל הרשום הרב מנחם עזריה מפאנו".⁵

לפנינו, איפוא, רשימה יבשה של שמות, תאריכים ומקומות. אף-על-פי-כן, התבוננות בראשימה זו והשוואת פרטים ממנה עם פרטים אחרים, הידועים ממקורות אחרים, עשויות להיות לעזר רב למי שיבוא לעסוק בשחזור תולדות חייו של רמ"ע מפאנו ובחולדות תקופתו. וכדבר הזה נודעת חשיבות רבה לפנקס שלפנינו.⁶ שכן, מי שסקר את מה שנכתב על תולדות רמ"ע ידע יפה עד כמה בלתי שלימה היא עדיין התמונה.⁷ מטרתו של מאמר זה לשרטט בקווים כלליים תמונה מתוקנת במקצת, לאורה של התעודה החדשה שנתגלתה לנו.⁸ לפי עדות עצמו, נולד רמ"ע בבולוניה,⁹ כנראה בשנת ש"ח,¹⁰ לאביו יצחק ברכיה.¹¹ לפי סדר אזכורם של בני יצחק ברכיה בקינה שחבורה במוותו¹² ניתן להסיק, כי רמ"ע נולד אחרי אבקהם ידידיה אחיו הבכור ולפני יהודה אריה ואלחנן יעל אחיו האחרים.¹³ באותה קינה

⁴ ראה, למשל, בשער ספר עשרה מאמרות, ויניציאה ש"ז; בשער ספר השו"ת שלו, ויניציאה ש"ס; ועוד, וכבר עמד על כך י"א וואידיסלאווסקי בספרו ספר תולדות רבינו מנחם עזריה מפאנו, פיעטרוקוב תרס"ד [להלן: וואידיסלאווסקי, תולדות רמ"ע], עמ' 24, הערה כ.

⁵ ראה בנספח א, מס' [22] ובהערה שם.

⁶ אך לא רק בזה. חשיבות נודעת לפנקס להתבוננות בכתיבת-ידו של רמ"ע. מומחים בגראפולוגיה יוכלו, אולי, להסיק מסקנות באשר לתכונות הנפשיות של הרב מתוך מעקב אחר התפתחותה של הכתיבה במשך רוב ימי חייו, ולא מן הזנב, כי למסקנות כאלה תודה חשיבות לשנבוא לעיץ בעולמו הפסיכולוגי (וראה גם להלן, הערה 87). אף למפקקים בערכן של גראפולוגיה ופסיכואיסטוריה, יסייע הפנקס להשוואה ולקביעה מהימנה, כל אימת שיעלה הספק, אם כתב-יד מסוים אמנם נכתב על-ידי רמ"ע עצמו. בדיקות ראשונות שערכתי בעניין זה אכן סייעו לסלק ספקות אחדים. למשל, כ"י בית-הספרים הלאומי בירושלים 389 8°, המכיל מאמר מאת קשיטה, נכתב במנוכח בשנת ש"ע. דבר זה הביא את פרופ' שלום לשאול, שמא נכתב בכתיבת-יד רמ"ע, לפי ש"הרמ"ע עצמו היה גר במנוכח" (ראה ג' שלום, כתב-יד בקבלה הנמצאים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"ץ, עמ' 144). והנה, מהשוואת כתב-היד עם הפנקס שלפנינו ברור לחלוטין, כי כ"י בית-הספרים הנ"ל לא נכתב על-ידי רמ"ע בעצמו (וראה להלן, עמ' קטו, שספק אם בשנת ש"ע גר רמ"ע במנוכח). ובכלל נראה, כי מכל כתב-היד הכוללים חיבורי רמ"ע, הנמצאים בבית-הספרים הלאומי, רק באחד מציוות הערות מכתב-ידו של הרב (1219 4°). כל כתב-היד הועתקו על-ידי סופר מקצועי (וראה על כך גם להלן בנספח א, בהערה המתייחסת למס' [130]). לעניין אחר, ראה להלן הערה 86.

⁷ ראה, לאחורונה, את הערות של י' חשבי, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממדינה, ציון לט (תשל"ד), עמ' 17, הערה 19.

⁸ לא אביד כאן על הקראת ההפניות ביבליוגרפיות לחיקוק טעויות, שנגררו אחרים אליהן בטעויות של מיעוט המידע שבידיהם. לאמיתו של דבר נראה לי, כי אין תועלת במלאכה כזו ולפיכך פטרתי עצמי ממנה.

⁹ ראה י' זנה, הוצע הכללי באיסוליה אב לועד ארבע ארצות בפולין, התקופה לבלג (תש"ח), עמ' 672.

¹⁰ שנת הלידה נקבעה לפי הידוע על פטירת רמ"ע ביום ד' אב ש"פ, בהיותו בן שבעים ושתיים — ראה בקינה על מותו, מאת יוסף ידידיה קרמי (וואידיסלאווסקי, תולדות רמ"ע, עמ' 62–63).

¹¹ הוא "יצחק ברכיה דפאנו, תושב בולוניה", שחתם תחימת בעלים בראש פירוש התורה לר' עובדיה ספורנו, כ"י בית-המדרש לרבנים בני-יורק L 923.

¹² ראה (1897) 35 REJ D. Kaufmann, Menahem Azarya et sa famille, [להלן: קריפמן, רמ"ע מפאנו], עמ' 87.

¹³ שלושת אחיו של רמ"ע מופיעים, כמצופה, פעמים שונות בפנקס שלפנינו. אף על מהלך חייהם ניתן לדלות פרטים אחרים מכאן, וידובר על כך להלן.

נתכנה יצחק ברכיה בכינוי "שר", וזכר לדבר היות משפחתו מן המכובדות. על משפחה זו רשם המביא לרפוס את שו"ת רמ"ע, כי הייתה "מן המשפחות המיוחסות שבישראל — הם השרים והסגנים בני פאנו"¹⁴. ובאמת, צירופה של שלשלת היחס, הרשומה בידי רמ"ע בפנקסו, לנחונים אחרים, שהיו ידועים ממקורות אחרים, מאפשר לקבוע בוודאות את מקומו של רמ"ע באילן היחס של המשפחה העשירה והמיוחסת. אמנם, אין בידי לזהות לפי שעה את חמשת הראשונים של השלשלת — שמוח כיואב, יקותיאל ואלחנן רבים מאוד בתעודות מאיטליה מן המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, שבהן מופיעים שמוניהם של בנקאים יהודים, לרוב יוצאי רומא וסביבותיה, שנטלו חלק בתנועת ההתפשטות העניפה של הבנקאות היהודית באיטליה במאות ההן. לעומת זה, ניתן לזהות בוודאות את אלחנן יעל, סבו של רמ"ע. אכן, אלחנן יעל בן אברהם מפאנו ידוע כאחד מחשובי הקהל בבולונייה במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה מתעודות שפירסם וניתח "זנה במאמרו לתולדות הקהילה היהודית בעיר זו"¹⁵ וכן מפרטים שאסף עליו קודם לכן ד' קריפמן במאמרו על רמ"ע¹⁶. זנה אף קבע בלי ספק את ייחוסו של אלחנן יעל למשפחת בנקאים, שבאה לבולונייה מפירנצה, ושפרטים הרבה עליה רשם מ"ד קאסוטו בספרו על היהודים בעיר זו בתקופת הרנסאנס¹⁷. עתה, כשמפנקסו של רמ"ע מתברר, כי אלחנן יעל בן אברהם מפאנו הוא סבו של רמ"ע, נוכל לצרף את כל הידיעות העולות ממחקריהם של קריפמן, של זנה ושל קאסוטו לכלל מסכת אחת, ולהציע שחזור ראשוני של אילן היחס המשפחתי (וראה נספח ב, בסוף המאמר).

בולונייה, עיר מולדתו של רמ"ע, הייתה בימים ההם "עיר גדולה לאלקים של חכמים ושל סופרים"¹⁸. אמנם, שנתיים אחרי הולדתו של רמ"ע הלכו לעולמם שני גדולי דורותיהם, ר' עובדיה ספורנו ור' אברהם הכהן, שהיה חתנו של אלחנן יעל מפאנו שהוזכר לעיל¹⁹, ורמ"ע

¹⁴ ראה בהקדמה לשו"ת רמ"ע, רפוס ויניציאה ש"ס. וראה גם להלן בהערה 42.

¹⁵ "זנה, לתולדות קהילת בולונייה בתחילת המאה הט"ו, HUCA 16 (1942), עמ' לה-ק. על אלחנן יעל מפאנו ראה במיוחד שם, עמ' ג, עד, עת. הוא נזכר עליידי ר' עזריאל דאינה כבן "דברי ריבונות בשערים", כ"י בדפוס קריפמן סי' לט-מב, כ"נשיא עמים" בבולונייה. (אני חייב ידיעה זו למר יעקב בוקסנבוים). כרוב היהודים העשירים בימיו, רכש גם אלחנן יעל ספרים שונים בכתיב, ואחרים מהם נשמרו עד ימינו: היו שייכים לו כ"י מילאנו אמברוזיאנה L. 45 Sup/1, כתביד שבאוסף פרטי בניו יורק (תצלומו במכון לתצלומי כתביד עבריים בירושלים ס' 19513), וכ"י אונספורד בודלי 134, שכתב עבורו אברהם פריצול. וראה גם בהערות הבאות.

¹⁶ ראה קריפמן, רמ"ע מפאנו, עמ' 85-86. קריפמן הבחין, שאותו אלחנן מפאנו, שבעל שלשלת הקבלה מנה בין שני העשירים המופלגים שבאיטליה, היה שייך למשפחת רמ"ע. קריפמן הסיק זאת מן העובדה, שאחד מאחי רמ"ע נקרא בשם אלחנן. אך הוא לא יכול היה להציע השערה כאשר לסוג הקשר המשפחתי בין אותו אלחנן לבין רמ"ע. בהערה העיר עוד קריפמן שם, כי ר' שלמה עתיה הוזכר בהקדמה לפירושו לתהלים, ויניציאה ש"ס, את אנגילו מפאנו, וחתנו של ר' אברהם הכהן, בין חשובי בולונייה, אך לא שיער קשר בין אלחנן לבין אנגילו. על הזהות בין שני אלה העמיד זנה (שם, עמ' ג). וראה גם א' מארכס, ר' יוסף איש אורלי ור' יוחנן טריווש, קובץ מדעי לזכר משה שור, ניו יורק חש"ה, עמ' 200.

¹⁷ מ"ד קאסוטו, היהודים בפירנצה בתקופת הרנסאנס, ירושלים חשכ"ז (תרגום עברי של U. Cassuto, *Gli Ebrei a Firenze nell'età del Rinascimento*, Firenze 1918 (reprint: 1965)). להלן אציין תמיד לספר זה במהדורתו העברית. על אלחנן יעל (אנגילו) ראה שם, עמ' 65, 66, 113. על בני המשפחה האחרים ראה ציונים להלן בנספח ב. [7א], [7ב], [8א], [8ב], [ג8].

¹⁸ כלשונו של רמ"ע — ראה "זנה, הוצע הכללי באיטליה וכו' (כנ"ל בהערה 9), שם.

¹⁹ ראה לעיל, הערה 16.

לא הספיק ללמוד תורה מפייהם. אף זהרה של וויניציאה היהודית החל להעיב על היישובים האחרים באיטליה. חכמי וויניציאה החלו מושכים לומדים, ומלמדים סביבם²⁰, אך תלמידי חכמים עדיין נמצאו בבולוניה²¹, ובראשם ר' ישמעאל חנינא מוולמונטונה, שהצטיין בגבורתו בימים הקשים, שקדמו לגירוש היהודים מארצות הכנסייה²², ולאחר מכן עבר עם גולי בולוניה לפירארה ועמד שם בראש בית-הדין שהוקם בשנת של"ה²³. רמ"ע למד תורה מפי ר' ישמעאל חנינא, ואין ספק בעיניי, כי עיקר לימודו אצלו היה בבולוניה²⁴. סביר להניח, כי מהלך לימודיו של רמ"ע לא היה שונה מן המקובל בימיו לכן עשירים כמוהו: אפשר שימש בית אביו בית-ועד ללומדים, בדומה ל"ישיבה", שהוקמה בבית משפחת ריאטי בסיינה ותוארה על-ידי מארכס²⁵; ואפשר שר' ישמעאל חנינא כינס "ישיבה" בביתו. בין כך ובין כך, בוודאי למד רמ"ע בגיל צעיר מקרא, משנה, "משנה-תורה" לרמב"ם, תלמוד עם תוספות ורי"ף²⁶. בין היתר, רכש לעצמו ניסיון באמנות המוהלים ופחות מחדשים לאחר מות אביו מל לראשונה ילד בבולוניה עיר מושבו, כשהוא בן שמונה-עשרה שנה בלבד. מאז החל רושם את רשימותיו בפנקס האמור, אשר יסייע לנו בשחזור הראשוני של תחנות חייו העיקריות²⁷, כאמור לעיל.

מן הפנקס נמצאו למדים ידיעה ראשונה על הימצאות רמ"ע מחוץ לבולוניה בשנת שכ"ז. בשנה זו הוא מל שלושה ילדים במנטובה (בימים ב חשון, יג ניסן, כב אב). נשאלת השאלה, שמא עבר למנטובה עם בני משפחתו? כידוע, כל הפרשה העגומה שנסתיימה

²⁰ ראה במאמרו של א' מארכס (ר' יוסף איש ארלי בתור מורה וראש ישיבה בסיינה, ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, חלק עברי, נירוק חש"ו, עמ' רצט) עצה לבחור, שלא יעזוב את בולוניה לילך ללמוד בוויניציאה.

²¹ ראה בספרי: הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 55, 229–234.

²² ראה ד' קארפי, גירוש היהודים ממדינת הכנסייה בימי האפיפיור פיוס החמישי ומשפטי החקירה נגד יהודי בולוניה (1566–1569), ספר וזכרון לחיים אנצו סיריני, ירושלים תשל"א, עמ' 145–165. על ר' ישמעאל חנינא ראה במיוחד שם, עמ' 148–156. כן ראה מ' בניהו, קיונה חכמי איטליה על ר' יוסף קארו, קובץ "רבי יוסף קארו", ירושלים תשכ"ט, עמ' שכ–שכא.

²³ ראה בספרי הנ"ל בהצעה 21, עמ' 151–154.

²⁴ ראה שו"ח רמ"ע, סי' לב וסי' קכג. יש שאמרו, כי רמ"ע למד אצל ר' ישמעאל חנינא בפירארה אחר הגירוש (ראה וואידיסלאווסקי, תולדות רמ"ע, עמ' 14; קויפמן, רמ"ע מפאנו, עמ' 85 והערה 6). אולם מלשון הרמ"ע בסי' קכג הנ"ל, שם הוא מכנה את ר' ישמעאל חנינא "מורי ורבי מובהק", נראה שיש לדייק, כי למד ממנו רוב חכמתו בעיקר שנות הלימוד, דהיינו בבולוניה, ולא בפירארה אחר הגירוש, שם שהה רמ"ע לסירוגין, כפי שתברר להלן, מה גם שחלק משהותו בפירארה היה לאחר נישואיו. זאת ועוד: מסתבר כי רמ"ע פנה ללימודי הקבלה לאחר שסיים לפחות שלב מבריע בחוק הלימודים התלמודיים (השווה וואידיסלאווסקי, תולדות רמ"ע, עמ' 4), וכיוון שללימודי הקבלה פנה לפני כואו לפירארה, כפי שתברר מיד להלן, הרי מכאן סיוע נוסף לקביעה, כי עיקר לימודיו התלמודיים אצל ר' ישמעאל חנינא היו בבולוניה.

²⁵ ראה לעיל, הערה 20.

²⁶ ראה מהלך לימודים טיפוסי לנוע כרמ"ע בימים ההם בספרו של ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך ב, תל-אביב תרצ"א, עמ' קיד. לציונים ביבליוגרפיים נוספים על החינוך היהודי באיטליה בימים ההם ראה ש' סימנוסון, עולמו של נער יהודי בימי הרינסאנס, הגות עברית באירופה, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 334–349; D.B. Ruderman, An exemplary sermon from the classroom of a Jewish teacher in Renaissance Italy, *Italia*, Vol. I, No 2 (1978), pp. 7 ff. שריפת התלמוד לא היוותה כלל גורם מכריע להתמעטות לימודי התלמוד עם תוספות — ראה על כך בספרי (הנ"ל בהצעה 21), עמ' 22–23, 171, 180–182.

²⁷ לכל הידיעות שאשאב מכאן ולהלן מפנקס זה אני מפנה את הקורא לנספח א, בסוף המאמר, ואני רואה את עצמי פטור מלהעיר הערות מובנות מאליון.

בגירוש היהודים מבבלונייה החלה כבר בשנת שכ"ו²⁸, ומשפחות עשירות החלו עוזבות את העיר בעוד מועד²⁹. שמה הייתה משפחת רמ"ע ביניהן? נראה שלא, שכן בשנת שכ"ח מל רמ"ע ארבעה ילדים בבולונייה בתאריכים רחוקים זה מזה (שניים בחודש טבת ושניים בחודש אב), ומה לו לרמ"ע הצעיר לגור לבדו בבולונייה בימים ההם, אם משפחתו כבר עזבה את העיר? אמור-מעתה: משפחתו נמצאה עדיין בבולונייה בשנים שכ"ז–שכ"ח, ואילו הוא בא למנטובה בגפו, בראשית שכ"ז או לכל המוקדם בסוף שכ"ו³⁰. הדעת נותנת, כי בא ללמוד. ייתכן כי בא ללמוד את מלאכת הבנקאות, בהתאם לנהוג בין משפחות הבנקאים באיטליה, שהיו שולחות את בניהן לבתי בנקאים בעיר אחרת כפקידים לחקופת ניסיון ולימוד³¹. יהא אשר יהא; שהותו במנטובה לא ארכה ימים רבים. בשנת שכ"ח החרף והלך מצב היהודים בבולונייה ומן הפנקס נמצאו למדים, כי רמ"ע חזר אליה ושהה בה לפחות בחודש טבת ובחודש אב, מן הסתם כדי לסייע לבני משפחתו כסידור עסקי הבנק ובהיערכות לקראת הבאות³². במשך המחצית הראשונה של שנת שכ"ט יצאה לפועל פקודת הגירוש של היהודים מארצות הכנסייה. האחים פאנו יצאו את בולונייה ופנו לפירארה, יחד עם חלק גדול של המגורשים³³. אין בידנו לומר, אם כל המשפחה שהתה זמן מה במנטובה בדרכה לפירארה, או שמה רק רמ"ע שב למנטובה לזמן קצר³⁴ לפני שהצטרף אל אחיו בפירארה. מכל מקום, למן חודש אב שכ"ט שוב לא נמצא רמ"ע במנטובה. אם כן, שהותו שם לא ארכה אלא שנה שקטה אחת (היא שנת שכ"ו) ונמשכה אולי לסירוגין במשך השנים שכ"ח–שכ"ט. לקביעה זאת של סדר הזמנים חשיבות רבה, כפי שנראה מיד להלן.

²⁸ ראה קארפי, גירוש היהודים ממדינת הכנסייה וכ"י (כנ"ל בהערה 22).
²⁹ ראה בשו"ת ר' משה פרוינצנאל, ס"י קצת, וכמצויין בספרי (הג"ל בהערה 21), עמ' 221, הערה 4.
³⁰ חשיבותה של קביעה זו תתברר להלן. אמנם, לכאורה מקום ניתן לטוען לטעון, כי העובדה שכל המילות שם רמ"ע במשך שנה שכ"ו היו בבולונייה, אינן יכולות לשמש ראיה מכרעת, שבמשך כל השנה היא עדיין גר שם רמ"ע ברציפות. אכן אמת, האפשרויות החיזוריות רבות, וכל עוד לא הימצא עדות מפורשת לכאן או לכאן, לא נצא מכלל השערה.

³¹ כפי שנראה להלן (עמ' קיב). רמ"ע אכן עסק בבנקאות. אמנם עוד נראה (הערה 72), כי רמ"ע מכנה את עצמו תלמידו של ר' משה פרוינצנאל, ואם כן בודאי למד אצלו במנטובה, אך רחוק בעיני לומר, כי לשם כך בא למנטובה: אף על פי שר' משה פרוינצנאל הצטיין בחכמה תלמודית, מדוע יעזוב רמ"ע את בולונייה, בשעה קשה למשפחתו אחרי מות אביו, כשכל העול רבץ על אמו האלמנה ועל אחיו הבכור, כדי ללמוד במנטובה מה שיכול היה ללמוד אצל ר' ישמעאל חנינא מוולמנטונה, שהיה בין גדולי החכמים בתקופתו? בשל אותן נסיבות משפחתיות מיוחדות לא נראה לי לומר, כי בא למנטובה כדי להתחיל בלימודיו בחכמת הקבלה. ולולי דסמפטינא הייתי אומר, כי מן העובדה שבסיון שכ"ט מל רמ"ע הצעיר במנטובה את בנו של ר' משה מנורצי, גדול משפחת בנקאים חשובה ומראשי קהל איטאליאני בעיר, ניתן להסיק, שבמנטובה נשען רמ"ע על ר' משה מנורצי ואבב זאת נחן לו אפשרות לתהות מקרוב מאוד על קנקנו ולהעריך אותו הערכה עמוקה. על הייחוס המשפחתי של האחים נורצי במנטובה ראה באיגרת חנומזין שכ"ח ר' חנניה פנצי לרגל מותו של ר' משה נורצי בשנת ש"ן (132) *Hebräische Bibliographie* v, p. 258. על משפחת נורצי במנטובה ראה ש' סימנטון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ב–תשכ"ה, לפי המפתח.

³² וכן הראוי להוכיח, כי ימי חדש אב שכ"ח היו ימים בעלי חשיבות קריטית, שכן בהם נחקימה ההערכה, שעליה הרחיב את הדיבור קארפי במאמרו הג"ל בהערה 22.

³³ ראה על כך י' זוג, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי, ירושלים השי"ה, עמ' 221–230.
³⁴ כך נראה לומר מן העובדה, שבסיון שכ"ט מל במנטובה את בנו של ר' משה נורצי, כאמור לעיל בהערה 31.

בפרק הזמן הקצר, ששהה רמ"ע במנטובה, התקשר עם ר' עזרא מפאנו³⁵, ולפי עדות עצמו למד מפיו את יסודות הקבלה³⁶. מותר להסיק מדבריו כי לימוד ראשון זה היה לפי ספר "עסיס רמונים", מלאכת ר' שמואל גאליקו³⁷. תוך זמן קצר ביותר יצאו לרמ"ע מוניטין של עילוי, ושוב לפי עדות עצמו, כאשר הגיע לאוני ר' משה קורדובירו בצפת "חשקי הנמרץ לאחוז בחכמה, שלח לי ספר הפרדס על-ידי אחד מתלמידיו — שמחתי ושמחתי בו ומשם נפקחו עיני לחור לי מנוחה בשאר חיבוריו אחרי שהוא נתבקש בישיבה של מעלה ---"³⁸. דברים אלה, שכבר עמדו עליהם רבים, הריהם בוודאי בחינת אישור נוסף לקשר ההדוק שבין צפת לבין איטליה וכן למידע המפורט שזרם לצפת באמצעי תקשורת מיוסדים על נסיעותיהם של בני הגולה לצפת ושל שלוחי צפת לגולה. ועוד למדנו מדברים אלה על תגובתו המיידית של רמ"ק לזריחת כוכבו של רמ"ע. שכן רמ"ק נפטר בקיץ ש"ל³⁹. אך צירופם של הדברים לסדר הזמנים שנבקע לעיל דומה כי יש בו כדי לחדד את החמולה. אכן, מה פשרה של תגובה מיידית כל כך מצד רמ"ק להתגלותו של הצעיר המוכשר במנטובה? האמנם כבר הספיק רמ"ע במשך תקופה כל כך קצרה להוכיח יציבות בדרכו במעגלות הקבלה, מעבר להתלהבות הטבעית של צעיר הנתפס לסוד שיחם של בני עלייה? מה ראה רמ"ק להגיב על ידיעה שהגיעה אליו במחווה רבת-ערך כל כך?⁴⁰ נראה לי למעלה מכל ספק, כי כוונה סתמית לעודד צעיר מוכשר ומבטיח אינה באה בחשבון. אפילו

³⁵ לציונים ביבליוגרפיים עליו ראה ש' סימנסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), עמ' 531. הערות 197, 198. כ"י ליוורנו 19, המצוין שם בהערה 198 הוא עתה כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4° 617. לדעתי, אין להבין מן ההערה של מורטארה על ר' עזרא (מזכרת חכמי איטליה, עמ' 21) "laureato R[abbino] M[aggiore] il 14 luglio 1591", כי ר' עזרא הוסמך לרבנות בשנת 1591. כפי שהבין סימנסון שם, אלא שבתאריך זה מצא מורטארה את ר' עזרא מתואר כאחת התערדות בתואר "מהר"ר". ר' עזרא חתם בראש רבני מנטובה בפרגמטיקה של שנת שני"ט (ראה תצלומה בספרי הג"ל בהערה 21, עמ' 52), ובתאריך זה היה כבר מבוגר למדי, שכן עוד בשנת ש"א העתיק את כ"י מיונן 35. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שמור עותק מפרש תורה לר' יעקב בן הרא"ש (כעל התורים), דפוס ויניציאה ש"ד (סי' V3160 R35), שקנאו ר' עזרא בשנת ש"כ. בשולי העמדים של הספר רשומות הגהות מרובות, רובן נוטריקונים וגימטריאות. הגהות בודדות, שאינן נוטריקונים וגימטריאות, כוללות דרושים פשוטים, חלקם על-פי הקבלה. למשל בדף האחרון הבלתי ממוספר: "כי לא יטוש ה' את עמו בעבור שמו הגדול — רצה בזה כי לא יטוש ה' את עמו שהוא ישראל הנקרא אחד כמו שני ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ. וה' נקרא אחד כמו שני ה' אלקינו ה' אחד. ומספר כל אותיות ה' הגדול כ"ו. הרי לך ששני האחדים, האחד מעמך ישראל שנקרא אחד כמו שאמרנו והשני משמו שנק' אחד כמו שהזכרנו, עושין בין שניהם השם הגדול שלם לפי ששני פעמים אחד הוא כ"ו ואם לא יהיה רק ה' אחד ולא ימצא עם ישראל לא יהיה השם שלם, ע"כ הוא הכרתי שלא יטוש ה' את עמו בעבור הצטרם להשלים שמו הגדול ולהגיע למספר כ"ו".

³⁶ ראה בהקדמה לספר פלה הרמק, ויניציאה ש"ס, דף ב ע"ב.

³⁷ ראה י' תשוב, רומות של ר' משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו, ספונות 1 (תשכ"ג), עמ' קלא. אני מצטט כאן לדעתי של תשוב, כנגד דברי מ' וילנסקי, מתוך כתבי-יד, *HUCA* כרך 14 (1939), עמ' 472–473, ובעיקר הערות 38, 41, 44.

³⁸ ראה בהקדמה לספר פלה הרמק, שם. קשה לומר מי היה תלמיד זה. ברור, כי לא היה ר' מרדכי דאטו, שחור לאיטליה לפני שכי' (ראה תשוב, שם, עמ' קל). אף ספק גדול אם היה זה ר' שמואל גאליקו, שכן אם כל כך הריבה חב רמ"ע לספרו "עסיס רמונים", מדוע לא יזכירו בשמו ויסתפק במטבע הסתמי "אחד מתלמידיו"? והשווה לעומת זה וילנסקי, שם, הערה 41.

³⁹ ראה צ"ק מקורות במאמרו של Moïse de Cordovero et Isaac Louria, *REJ* 36 (1898), p. 108 n. 6. [להלן: קופמן, רמ"ע וחיבורי רמ"ק].

⁴⁰ "רבת ערך" — תרתי משמע: רבת-ערך על שום הסמליות שבה ורבת-ערך על שום שווה הכספי של המתנה, שכן התקפת ספר המדרס עלתה בימים והם סכום כללי מבוטל, והימים לא היו דווקא ימי שפע בצפת.

בימינו, שספרים בזול ומתנות עידוד מקובלות למטרות תעמולה מסחרית ואידיאית, היה מעשה כמעשה רמ"ק נראה חריג. על אחת כמה וכמה בימים ההם. אף אין לומר, כי מעשה רמ"ק בא לאחר הערכה מחושבת, על סמך ידיעות מצטברות ומצטרפות, שהביאו למסקנה, כי אכן כבר התהלך רמ"ע בדרך הקבלה שנים רבות, שהרי לפי סדר הומנים שנקבע לעיל החל רמ"ע לומד קבלה במנטובה לכל המוקדם בראשית שנת שכ"ז, וספק אם המשיך ללמוד ברציפות במשך השנים שכ"ח–שכ"ט. עתה, גם אם נמעיט בהשפעה האפשרית שהשפיע על לימודו הטיפול בענייני משפחתו בימים שלפני הגירוש מבולווייה, ונפריז בהערכה של הרושם שציער מוכשר בגילו יכול היה לעורר בקרב סביבתו, ונשוב ונמעיט בהערכת המגבלות הטבעיות בתקשורת בין איטליה לצפת, ואף נדחה את קבלת ההחלטה מצד רמ"ק לשלוח את ספרו לרמ"ע עד סמוך לסוף חייו של רמ"ק ממש, הרי עדיין יעמוד לעינינו משלוח הספר כמעשה שלא בא בעקבות סיכום מגובש, על סמך הצטברות של ידיעות במשך תקופה ארוכה, ומתוך עמידה ברורה על טיבו של הצעיר הנלהב. דומה, איפוא, כי השיקול היה אחר, וביסודו עמדה הידיעה הברורה, שלא הצריכה מעכב בזמן, שרמ"ע השתייך לאחת המשפחות העשירות ורבות ההשפעה ביותר באיטליה. על עובדה זו כבר עמדנו לעיל ואין אלא לצרף את הדברים לכאן.

אמור מעתה, שלתקווה לקשור את רמ"ע בעבותות אהבה לעניינה של הקבלה מבית מדרשה של צפת הייתה משמעות שחרגה בהרבה ממשיכת עוד צעיר מוכשר אחד לעניין. מסתבר, כי רמ"ק קיווה לחולל מיפנה, באמצעות רמ"ע, הן בפירסום הקבלה באיטליה והן בתמיכתם של בני איטליה בעניי צפת. אם כן, מעשה רמ"ק היה בחינת ביטוי למדיניות ארוכת-טווח, שמטרתה למשוך מצפת את החוטים של הפעילות הקבלית באיטליה, על-ידי קירובם של אנשים מן המעמד העליון של החברה היהודית במעשים מרשימים ויוצאים מן הכלל. מהלך חייו של רמ"ע לאחר פטירת רמ"ק מורה בעליל, כי היה יסוד לשיקול כזה⁴¹. מכאן נראה, כי יש עדיין מקום לחדד את התמונה ולשאלו לעדויות נוספות על יחסם של בני צפת לגולת איטליה, ובכלל להערכתו העצמית של היישוב היהודי בצפת ולחזונו לשמש מרכז ליהדות העולם, בחינת עושים ומעשים. אלא שהרחבת הדין חורגת מגבולות מאמר זה.

כנרמו לעיל, בצאתם מבולווייה פנו רוב המגורשים לפירארה. אף רמ"ע ואחיו היו עם הגולה, ואכן, למן קיץ שכ"ט רשם רמ"ע בפנקסו מילות שמל בפירארה. ההסתגלות בפירארה העמידה את בני בולווייה בפני בעיות התארגנות רבות, וביניהן בעיית ההשתלבות בקהל ובהנהגתו. טבעי הדבר, כי למשפחת פאנו החשובה נודע מקום בראש בייצוג הגולים, ואכן אברהם ידידיה, אחי רמ"ע הבכור, רשום כראש המדכרים בערם במהלך המשא והמתן לקביעת סדרי המיסוי, בתעודה משנת של"ג שפירסם י' זנה⁴². דומה, כי רוב בני בולווייה, שבאו לפירארה, לא ראו בעיר זו אלא תחנת-ביניים, ובמשך תקופה ארוכה למדי בחנו אפשרויות של העתקה למקומות אחרים: הם לא הקימו בית-כנסת משלהם⁴³, וחלק מהם אף

⁴¹ ראה להלן. עמ' קי ואילך.

⁴² ראה י' זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי. כנ"ל בהערה 33. על אברהם ידידיה ראה שם, עמ' 225, 226. וראה גם בראש ספר מאור עיניים לר' עזריה מן האדומים, על "בני הנשיא יצחק ברכיה ז"ל מפאנו" בעת רעיית האדמה בפירארה (במהד' קאסל: עמ' 20–21).

⁴³ ראה זנה, שם, עמ' 226.

ראה לנכון להוסיף לחתימה על ההסכם בעניין המיסוי הנ"ל "בעד הזמן שאדור בפירארה או בדומה לזה".⁴⁴ לא מן הנמנע, כי אף אימתה של רעידת האדמה, שפקדה את פירארה בשנת של"א, סייעה לתחושת הארעיות שחשו בני בולונייה בפירארה.⁴⁵ אפשר שהיו לחלק מהם קרובים בפירארה ועליהם נשענו בתקופת המעבר. בודאי זה היה המקרה של משפחת פאנו, שנמצא להם בפירארה קרובם יצחק מפאנו, מן החשובים ביותר בתוך הקהל.⁴⁶ נראה, כי גם האחים פאנו חתנו או את האפשרויות לעסוק בבנקאות ביישובים הסמוכים לפירארה. אפשר שהם ייסדו באנקים ביותר מאשר במקום אחד באיזור: בשנת 1575 רשום אברהם מפאנו כמלווה בלוגו,⁴⁷ ונוטה אני לומר, כי אינו אלא אברהם ידידיה, אחי רמ"ע. נראה, כי לימים קנו אברהם ידידיה ואלחנן יעל את ה-Banco del Torrazzo ברג'יו.⁴⁸ בודאי שיחף רמ"ע פעולה עם אחיו וסביר להניח, כי לכך יש ליחס גם את נסיעותיו הרבות מחוץ לפירארה, שזכר מהן נשתמר בפנקס המילות. אחת מן הנסיעות הללו הייתה בודאי כרוכה גם בשידוך ששידכו לו את בתו של ר' יצחק פואה,⁴⁹ אשר גר ברג'יו ועסק שם בבנקאות. משפחת פואה הייתה פרוסה באיזור רג'יו והייתה שותפת עם בנקאים אחרים בניהול באנקים,⁵⁰ ובודאי סייע השידוך בין רמ"ע לבין בתו של ר' יצחק פואה להידוק הקשר בין משפחת פואה לבין משפחת פאנו גם בתחום העסקי.⁵¹

⁴⁴ ראה שם, עמ' 226–230, מס' 52, 69, 71, 76.

⁴⁵ לתיאורה של רעידת האדמה ולחלקם של בני פאנו בסיוע ליהודים באותה עת ראה בספרו של ר' עזריה מן הארמונים, כנ"ל בהערה 42.

⁴⁶ ראה בנספח א, בהערה המתייחסת למס' [31], ובנספח ב, [110].

⁴⁷ ראה 66 p. [reprint: Bologna 1969], A. Balletti, *Gli Ebrei e gli Estensi*, Reggio Emilia 1930 [להלן]: באליטי, היהודים ובית איסטי].

⁴⁸ על באנק זה ראה באליטי, שם. הקביעה האמורה בפנים מבוססת על העובדה, שבשנת ש"מ¹ הם מכרו באנק זה ראה 124, n.4, R. Segre, *Gli Ebrei Lombardi nell'età spagnola*, Torino 1933, [להלן: סיגרי, יהודי לומברדיאן]. וראה בכ"י המוזיאון הבריטי OR 9024, דף 71, איגרת מאת אברהם ידידיה, שנכתבה בפירארה ביום יג נובמבר של"ח.

⁴⁹ ראה עליו מ' מורטארה, מזכרת חכמי איטליאה, עמ' 23; ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), לפי המפתח.

⁵⁰ נראה, כי לר' יצחק פואה היו שני אחים, יוסף ואליעזר. בשנת ש"ז מופיע יוסף פואה כמלווה בסוראגנייה (Soragna). בשנת שכ"ו ניתנה ליוסף פריבילגיה להיעזר בשותפות אחיו אליעזר יצחק מרג'יו ואף להם ניתנה רשות לגזור בסוראגנייה ולעסוק בעיסוקם. למן שנת שכ"ט הצטרפו אליהם רפאל ומיכאל כרמי מקרימונה. בשנת ש"מ² ניתנה פריבילגיה אל האחים יצחק ויוסף פואה, לוורדימס "נכדו" של יצחק (כנראה בן אחיו אליעזר), ליהודה (ליאונת) פואה וכן לרפאל כרמי ולנכדו להמשיך בעיסוקם בסוראגנייה. אותו יהודה הופיע כבר בשנת ש"מ כסוכנו של וורדימס (ראה על כל זה otto — B. Colombi, *Soragna: Cristiani ed Ebrei* — *secoli di storia*, Parma 1975, p. 270–281). על משפחת כרמי מקרימונה ראה סיגרי, יהודי לומברדיאה (כנ"ל בהערה 48), לפי המפתח. אין ספק בעיניי, כי המדובר באותה משפחת פואה, שנקשרה עם רמ"ע, כפי שמוכיח בעליל השם המדויק "ורדימס" המופיע בה. על בני פואה אחרים ברג'יו ראה להלן, הערה 104. אף נראה לי ברור, כי אותו אליעזר פואה, שלו מכרו אברהם ידידיה ואלחנן יעל אחי רמ"ע את הבאנק של טוראצו (כנ"ל בהערה 48), הוא אחי ר' יצחק פואה, ומכאן ראייה, שהקשרים בין משפחת פואה לבין משפחת פאנו לא היו רק קשרי חיתוך, כנהוג בימים ההם בין משפחות הבנקאים באיטליה. וראה גם בספרו של כאליטי, היהודים ובית איסטי (כנ"ל בהערה 47), עמ' 68, ידיעה על יצחק, וורדימס ושמשון פואה, שקיבלו רשיון לפתוח באנק בורניוילה. נראה לי, כי יצחק הוא ר' יצחק פואה ואילו וורדימס ושמשון אינם אלא אחי, וורדימס שמשון בנו. אך צריך עיון. מכל מקום, למוחר להדגיש, כי אין בהערה זו אלא כדי לבסס את הדברים האמורים בפנים, ואין לראות בה ניסיון לברר את ייחוסה המסונן של משפחת פואה.

⁵¹ יאה בהערה שלפני זו.

כפי שניתן לשער כמעט בוודאות, על סמך תאריך הולדת בנו בכורו של רמ"ע (כח אדר של"ב), חלו נישואיו עם כחו של ר' יצחק פואה בין האביב לבין קיץ של"א⁵². הווג הצעיר התיישב בפירארה, ופרט לבנם הבכור נולדה להם שם גם בתם הראשונה (סיון של"ג). כאן מעמידנו פנקס הרמ"ע בפני עובדה מעניינת האומרת דורשני: לא זו בלבד, שבמשך תקופה קצרה של כשנתיים ומחצית השנה רבים ביותר הילדים שנימולו על-ידי רמ"ע בפירארה, אלא שאף שיטת הרישום בפנקס אינה תואמת את מנהגו של רמ"ע. אכן, המעיין בפנקס נוכח בקלות, שרמ"ע נהג לרשום בעקיבות את שם הנימול, שם אביו, שם המשפחה ותאריך הטכס. בשיטת רישום זו נהג חמיד, להוציא שבעה-עשר נימולים, שנימולו על-ידו בין כה אלול של"ב (3 בספטמבר 1572) לבין כג שבט של"ג (27 בינואר 1573) ועוד שני נימולים בסוף של"ג. לאחר-עשר נימולים מן הקבוצה הראשונה נרשם רק שםם הפרטי ותאריך המילה. לששת הנותרים אין הרישום ברור כלל: אברהם הכהן; אברהם ח"ש[?]; והאחרון: אברהם מנחם, ולאחר תאריך המילה: נטף. פרט לעובדה, שבקבוצה זו נשמטו הפרטים ההכרחיים לזיהוי של הנימולים, גם לשמותיהם חכונה בולטת לעין: עשרה נקראו בשם אברהם⁵³, שלושה בשם יצחק, אחד בשם יעקב ושניים בשם יוסף. לעומת כל זה, באותו פרק זמן של חמישה חודשים, נרשמו בפנקס שלושה ילדים נוספים ברישום מלא, ועובדה זו נראית בעיניי מסלקת לחלוטין את הספק, שמא עבר רמ"ע באותה תקופה לשיטת רישום שונה. יתירה מזאת: בתאריך אחד (4 בנובמבר 1572) מל רמ"ע שני ילדים — הראשון נרשם בשם אברהם סתם, ואילו השני נרשם ברישום מלא. בנוסף לאמור עד כאן, בולטת בקבוצה זו של נימולים העובדה, כי הם רבים מאוד בהשוואה אל התקופה שלפני אותם חמישה חודשים ואל התקופה שלאחריהם: הנימולים הם יותר מאשר פי-שניים. ולא עוד, אלא שחמש פעמים נימולו שניים ביום אחד, ופעם אחת אפילו שלושה. כל זה הוא בחינת חריג בפנקס. אפילו אם נקח בחשבון, שבשנים ההן גדלה מאוד האוכלוסיה היהודית בפירארה, מתקבל הרושם, שבאותם חמישה חודשים נערכו טכסי ברית-מילה בקבוצות. ונוסיף לכך, כי ריבוי הנימולים בחודשים ההם אינו רק ביחס לתקופות שלפניהם ולאחריהם, אלא גם במוחלט⁵⁴. נמצאה התופעה דורשת הסבר.

⁵² כלומר, בהיות רמ"ע בן עשרים ושלוש. הגיל הצעיר שבו נשא רמ"ע אשה, המספר הרב של הילדים שנולדו לו, הגיל הממוצע הצעיר שבו נשאו אשה חלק מבניו של רמ"ע, אשר נשארו בקרבת מקום ועל בניהם ידענו מפנקס רמ"ע, וכן מספרם של ילדים אלה — כל אלה מצדיקים, כמדומה, את המשאלה, שבעתיד יורחב המחקר על הרישומות המשפחתיות, ששרדו מאיטליה מן התקופה הזו, ריגוז בסיס לעיין מחדש של הידוע עד כה בתחום הדמוגרפיה של יהודי איטליה באותה תקופה. וראה גם להלן, הערה 54.

⁵³ פרט זה בולט במיוחד אם יושם לב לכך, שמכל יתר הנימולים הרושמים בפנקס רק שלושה-עשר נקראו בשם אברהם.

⁵⁴ קביעה זו מבוססת על הסברה הבאה: נעת שהותו בפירארה מל רמ"ע בין ראש-השנה של"ב לבין ח אדר שני של"ד (שלושים חודש) 58 מילות. אם ננכה מן המספר הזה 19, ששמות משפחותיהם לא נרש, כאמור בפנים, הרי לנו 39 ילדים שנימולו על-ידי רמ"ע בפירארה בתוך שלושים חודש. מתוך 39 הילדים הללו, פחות מאשר 20% שייכים לאחת משמונים המשפחות, שראשיהן החמו על ההסכם משנת של"ג בעניין גביית המסים, כאמור לעיל (הערה 33) ואף עובדה זו מלמדת על ריבוי דמוגרפי ניכר, ומצטרפת לאמור לעיל בהערה 52. נמצא, שהציבור שבתוכו פעל רמ"ע כמנהל בפירארה היה חלק קטן מן הציבור היהודי הכולל בעיר. אם כן, תוספת של 17 ילדים, שנימולו על-ידו בחמישה חודשים בלבד, נראית מצדיקה בהחלט את הקביעה, שמספר הנימולים באותה תקופה גדול מכדי שישקף נכונה את מספר הנולדים בפירארה באותו פרק זמן.

אני מבקש להציע כאן קשר בין החופעה האמורה לבין המציאות שנוצרה בפירארה בעקבות ריבוי האנוסים הפורטוגזים בעיר. כבר ידענו, כי ביום 4 בספטמבר 1572 העניק עמנואל פיליברטו, דוכס סאבויה, פריבילגיה ליהודים, שיבואו להתיישב בדוכסותו, עליאף ההתנגדות שהתנגדו הספרדים לתכנית הדוכס, בין היתר משום שראו בה עידוד לאנוסים, שיצאו מספרד ומפורטוגל, לשוב ליהדות, שכן הפריבילגיה הבטיחה למתיישבים הגנה וחסות מידה של האינקוויזיציה.⁵⁵ בעקבותיה של הפריבילגיה אנו שומעים גם על ריבוי האנוסים באיטליה בימים ההם, על החסיסה מלאת הלבטים שלהם (כי היה עליהם להכריע אם להישאר באיטליה ולשוב כאן ליהדות, למרות הסכנה האפשרית, או אם להגר לארץ התוגר), ועל התחרות הגלויה והסמויה בין שליטי המדינות השונות באיטליה במשיכת יהודים אנוסים אלה למדינותיהם, כדי שייסעו ברעיונות חדשים ובפעילותם ביצירת תנופה כלכלית חיונית. כמו כן, אנחנו שומעים על נציגי מלך ספרד, הפוקחים עין על תנועת האנוסים הללו לכיוון סאבויה, על תכנון להעברת המתיישבים החדשים במעלה הנהר Po, בקו העובר מפירארה לקרימונה ולפאוויה, ובכלל מתקבל הרושם, שלפירארה נועד מקום מרכזי במפת התנועה של האנוסים בשנים הללו. לשליטי בית-איסטי בפירארה הייתה מסורת ארוכה של מדיניות סובלנית כלפי יוצאי ספרד ופורטוגל, למן ימי הגירושים, והם ראו ברכה במדיניותם.⁵⁶ עתה, שהדוכס מסאבויה נתכוון להוציא יהודים מפירארה ולהביאם למקומו, נמצא דוכס פירארה נאלץ לחזק את המדיניות הסובלנית של קודמיו, כדי למנוע יציאת יהודים מעירו. עדויות שונות מצטרפות כאן לכלל מסכת אחת. כבר הראה י' זנה, בדיונו על עמדתם של קהל פורטוגזי בפירארה במהלך המשא והמתן בעניין המיסוי בשנת של"ג, כי לקהל זה נודע מעמד מיוחד בקרב הציבור היהודי.⁵⁷ אף אני הראיתי במקום אחר,⁵⁸ כי בחומש הראשון של שנות השבעים של המאה השש-עשרה התחוללה בפירארה חמורה חשובה כתחום האוטונומיה היהודית: ליהודים הפורטוגזים ניתנה פריבילגיה שיוכלו לתקן תקנה ולאסור בה הליכה לערכאות של גויים. דבר כזה נמנע מרוב הקהילות היהודיות באיטליה בימים ההם ואף קהל איטאליאני ואשכנזים בפירארה לא השיגוהו עד אז. כנראה דווקא בעקבות הפריבילגיה, שניתנה ליהודים הפורטוגזים, נוצרה בפירארה דינאמיקה, שבעטייה גם קהל איטאליאני ואשכנזים פנו לדוכס בבקשה לאשר להם לחקן תקנה דומה ובכך לסלול את הדרך להקים בית-דין יהודי קבוע בעיר. ואכן, בית-הדין היהודי הראשון באיטליה הוקם בפירארה בשנת 1575.

לאור כל זאת נראה לי לומר, כי העובדה העולה מפנקסו של רמ"ע מצטרפת לתמונה הכוללת ומאפשרת לקבוע, כי לא זו בלבד שפירארה הייתה מוקד משיכה ליוצאי ספרד ופורטוגל להשחקע בה, כי אם גם מרכז שיבה ליהדות לאנוסים. רוצה לומר: אותם תשעה-עשר נימולים, ששמות משפחותיהם לא נרשמו בפנקס רמ"ע, לא היו רק ילדים, אלא

⁵⁵ ראה ח' ביינארט, התיישבות היהודים בדוכסות סאבויה בעקבות הפריבילגיה של שנת 1572, ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 72–118.

⁵⁶ ראה כאלוטי, היהודים ובית איסטי (כנ"ל בהערה 47), עמ' 75 ואילך.

⁵⁷ ראה זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי (כנ"ל בהערה 33), עמ' 222. זנה נתן את הדבר עניין לכך, שהבאים מספרד ומפורטוגל "חטו בצל השולטאן" ולא מן הנמנע שיש אמת בדבריו, אף-על-פי שלא הביא להם סיוע ממקורות אחרים.

⁵⁸ ראה בספרי הנ"ל בהערה 21, עמ' 152–154.

לפנינו תופעה של עריכת סכסי בריח-מילה לאנוסים ששבו ליהדות, מעודדים מן הידיעות על מדיניות דוכס סאבויה מזה ומן התגובות למדיניות זו מצדו של דוכס פירארה.⁵⁹ נראה לי, כי יש בהצעה זו הסבר מספיק לכל אשר נצטרף כאן: לתופעת המילות בקבוצות, לריכוז הנימולים בתוך פרק זמן קצר, לייחוד שבשמות הנימולים (שלפי הצעתי ביקשו לבטא בכך קשר רגשי לאבות האומה), לזמנה של התופעה, וכן לעובדה, ששמות משפחותיהם של הנימולים לא נרשמו — ביטוי מוכן מאליו לזהירות מינימלית מפני חשש סכנה. אם יש ממש בדברים שקדמו, הרי שסביר להניח, שקבוצות אחרות של אנוסים נימולו עלידי המוהלים האחרים שפעלו בפירארה.⁶⁰ מכאן, איפוא, פתח גם להערכת מספרם של האנוסים באופן הנראה תואם את המספרים העולים מן התעודות הנוגעות לפריבילגיה שהעניק דוכס סאבויה.⁶¹ דומה, כי כל האמור עד כאן אך מדגיש עד כמה רצוי להעמיק את המחקר בקורות היישוב היהודי בפירארה במאה השש-עשרה ואת הברכה שעשוי להביא לחקר תולדות עמנו חיבור מונוגרפיה מקיפה על תולדות היהודים בעיר זו. נראה, כי אותו מפגש ער ותוסס בין בני עדות יהודיות שונות, המוצג כאופייני לתולדות היהודים באיטליה בתקופת הרנסאנס, מצא בפירארה את אחד מביטוייו הבולטים ביותר. ואין צורך לומר, כי בירור הדברים יתרום לבירור המסגרת, שבתוכה נתעצב והלך עולמו הרוחני של רמ"ע מפאנו. בעניין מיוחד זה, דינו אם נאמר כאן, כי בפירארה בא רמ"ע לראשונה במגע עם ציבור יהודים בני ספרד, פורטוגל ואף צפון-אפריקה, כפי שמוכחים בעליל שמוחיתן של חלק ניכר ממשפחות הנימולים עלי-ידו. משיכה שנמשך לציבור זה בפירארה, בעינה עמדה אחר-כך בוויניציאה, כאשר נפגש שם עם ציבור היהודים הלואנטינים, כמוכח גם כן מפנקסו. מתגבשת והולכת מעין "אוריינטאציה מזרחית" של רמ"ע, שביטוי אחר ממנה הריה פנייתו לחכמים "מערביים" לתרגם לו דברי רי"ף מן הערבית.⁶² חלקם של ספרדים ופורטוגזים ושל באי המזרח, ובעיקר צפת בהפצתה של הקבלה באיטליה⁶³ בודאי היוו גורם מסייע להתהוותה של "אוריינטאציה מזרחית" זו, הראויה בהחלט לעיון מיוחד.

⁵⁹ ירושם לב לכך, שהתופעה האמורה מתחוללת בפירארה למן השלישי בספטמבר 1572, ושהפריבילגיה של דוכס סאבויה נושאת את התאריך 4 בספטמבר 1572.

⁶⁰ ראה לעיל בהערה 54, שרמ"ע בודאי לא היה המוהל היחיד בפירארה באותו פרק זמן. על היקף התופעה הזו בפירארה בימים ההם אנו למדים גם משתי תעודות נוספות: (א) מאגירת שכתב הקרינאל קארלו בורומיאטו מפירארה בשנת 1580 ובה דין וחשבון על שיחה, שהייתה בינו לבין הדוכס, על אודות האנוסים השבים ליהדות בפירארה, ועל משא ומתן לאסור על אנוסים אלה את היישוב ולמנוע כי יימולו שם — ראה R. Segre, *Il mondo ebraico nel carteggio di Carlo Borromeo*, *Michael I* (1972), p. 224. האנקוויזיטור מפירארה ביולי 1577 לקרינאל אחד כרומא, על אודות מאמצים לשכנע את ר' עזריה מן האדומים להתנצר, ובה חשד, שר' עזריה סייע לאנוסים לשוב ליהדות בפירארה ולהימול שם (*ho grande conietura ch'egli sia qui in Ferrara quale Rabino che fa apostatar o almeno circoncidere quelli Marani che si fan Hebrei qui in Ferrara* — Cf. J. Weinberg, *Azariah dei Rossi: towards a reappraisal of the last years of his life*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Serie III*, vol. VIII, 2 (1978) p. 511).

⁶¹ ראה ביינארט, שם (כנ"ל בהערה 55), עמ' 89: במכתב מיום 20 באוקטובר 1572 הדיע נציגו של מלך ספרד בטורינו לכתר על כוונתו של למעלה מעשר משפחות יוצאות פורטוגל ואנגלוסיה ועל ידיה שנסמרה לו, שכעתיד יגיעו למעלה מחמישים משפחות נוספות.

⁶² ראה, למשל, בשו"ת הרמ"ע, סי' קכז — קכט.

⁶³ עניין זה עדיין טעון מחקר מקיף. לחלקם של ספרדים ופורטוגזים בהפצת הקבלה באיטליה ראה, לפי שעה, את מה שכתבתי בקיצור נמרץ בספרי הג'ל בהערה 21, עמ' 195–197.

תפנית חדשה בחיי רמ"ע בשנות של"ד. ר' עזריה מן האדומים העיד⁶⁴, כי בימים ההם שלח ר' יוסף קארו את ספרו "כסף משנה" למטובה "אל הגאון" --- ר"מ פרוויןצאלו⁶⁵ --- ואני יגעתי וברוך אלהים מצאתי חולים והב להדפיסו". הדפסתו של ספר כ"משנה תורה" עם "כסף משנה" הייתה בחינת מבצע בעל היקף כלכלי ניכר⁶⁶. מסתבר, כי ר' משה פרוויןצאלו, שהיה כבר זקן בא בימים, פנה לר' עזריה מן האדומים וזה חיפש מקורות מימון להוצאת הספר לאור. קרוב לוודאי, שרמ"ע שיחף את עצמו בהוצאה וקיבל עליו לעסוק במלאכה. אכן, המגיה של הספר כתב בראש החלק הראשון על רמ"ע, כי הוא "פקיד מהגאון המופלא מהר"י קארו נר"ו וכית דינו, שהשליטתו על החיבור הלו לסדר אופן הדפסתו ולהזהר עוד שלא יבזו זרים יגיע הרב הנזכר בהדפיסו פעמים אחרות עולה קמשונים ותולדים"⁶⁷. המוניטין שיצאו לרמ"ע בצפת בודאי סייעו לקשירת הקשר עם ר' יוסף קארו בעניין ה"כסף משנה". מכל מקום, הדפסתו של הספר והעיסוק בו היו בלי ספק הסיבה הקרובה, שבגללה עזב רמ"ע את פירארה והעתיק את מקום מגוריו לוויניציאה. מפקסו עדות ברורה שנמצא בוויניציאה כבר בפסח של"ד, ולשם כתב אליו ביום כח ניסן של"ד ר' אברהם מנחם פורטו הכהן מקרימונה בבקשה להדריכו בקביעת עמדה בעניין האיסור שהטילו חכמי וויניציאה על ספר "מאור עיניים" לר' עזריה מן האדומים⁶⁸.

⁶⁴ מאור עיניים, מהד' קאסל עמ' 251–252.

⁶⁵ ר' יוסף קארו היה בקשר עם ר' משה פרוויןצאלו לפני שנים רבות (ראה מ' בניהו, קינות חכמי איטליה על ר' יוסף קארו, כנ"ל בהערה 22, עמ' שד – שה). אמנם, כחמש-עשרה שנה לפני פרק הזמן שאנו עומדים בו, פסקו ר' יוסף קארו והמבי"ט נגד ר' משה פרוויןצאלו בסכסוך, שהעמיד את מדפיסי סביוניטה נגד ר' משה ו' שושן בעניין הדפסתם של הטורים עם בית-יוסף שם, ובעטיו של הסכסוך נזעקבה הפצתו של חלק חושן-משפט — חלק מן הפרשה חשף י' ונה, ר' משה ו' שושן ומדפיסי סביוניטה, קריה-ספר ח (תרצ"א – תרצ"ב). עמ' 513–519; י (תרצ"ג – תרצ"ד), עמ' 252; כן ראה: ח"ד פרידברג, רבינו יוסף קארו, דראהאביטש תרנ"ו, עמ' 9–8; שו"ת אבן עזר וכול לר' יוסף קארו, סי' קצג – קצח; שו"ת המב"ט, ח"א, סי' רפג; שו"ת "מתנות באדם", כ"י בית-המדרש לרבנים בני-יוסף 1355, Rab. סי' קה; פסק ר' יצחק מלאטאש מיום כה חשור ש"ט, כ"י שטרשבורג 4088, עמ' 251–256. חרמים ונחש"ים יצאו לאור העולם, רבני איטליה וחלקו לפי דרכם במחלוקות, ונראה כי אף במחלוקת זו לא נעדר המתח בין אשכנזים וספרדים. מכל מקום נראה, כי היחסים בין מהר"י קארו לבין ר' משה פרוויןצאלו לא סבלו מן הפרשה, והראיה: ר' יוסף קארו שלח את ספרו לר' משה פרוויןצאלו להדפיסו (חב אני תודה לידידי ר' יצחק יודלוב, שהעירני על המקורות שלא נדפסו המצויינים לעיל).

⁶⁶ המדפיסים מסביוניטה טענו במהלך המחלוקת, שנזכרה בהערה הקודמת, כי הטור חושן-משפט עם בית-יוסף נדפס בשמחה מאות עותקים וכי היה זה עניין של אלפי דוקאטי. לדברי ר' יצחק מלאטאש, בפסק שלו הנ"ל בהערה הקודמת, עמ' 254–255, שווי הספרים היה "יותר מששה אלפים סקדי". נמצא ערך כל ספר בשוק שכזה סקדי ומחצית הסקדי בערך. לידעה זו, על ערכו של ספר בהיקפו של טור חושן-משפט עם בית-יוסף, ניתן להסמיק את דברי מהר"ם מפדואה, שהודיע באיגרת לרמ"א (שו"ת הרמ"א, סי' סט) כי יוכל לספק לו חמישים עותקים מן הרי"ף, דפוס סביוניטה, במחיר "ארבע שקדי וחצי משלנו (ר"ל: של וויניציאה) האחד". ראה: P.F. Grendler, *The destruction of Hebrew books in Venice, 1568*, PAAJR 45 (1978), pp. 107–108, 117.

⁶⁷ רמז לגסיונו הקדום של ר' יוסף קארו עם ר' משה ו' שושן, כנ"ל בהערה 65.

⁶⁸ ראה את נוסח האיגרת אצל וואיטלאונסקי, תולדות רמ"ע, עמ' 16–18. אין כאן המקום להרחיב את הדיבור על פרשה זו, הטעונה עדיין ביזור. אציין רק לענייננו, כי רמ"ע נמצא בעמדה עדינה ביותר: חותנו, ר' יצחק טואה, "היה ראשון לדבר קדושה" נגד הספר (ראה שם, עמ' 17). לאורך גיטא, בעינו עמד הקשר המיוחד, שקשר הוא עצמו עם ר' עזריה מן האדומים בפירארה, ושבעטיו נמצא עתה עוסק בהדפסת ה"כסף משנה" בוויניציאה. לר' אברהם מנחם פורטו הכהן היה בקרימונה מעמד רופף ועדיין ביותר, כעטיין של מכלול סיבות, שהעליתי בספרי הנ"ל בהערה 21, עמ' 88–92. הקשר בין ר' אברהם מנחם פורטו הכהן לבין רמ"ע נקשר בלי

בוויניציאה נודע מייד לרמ"ע מקום חשוב כחוקר קהל איטאליאני, וסדרים שהונהגו על ידו בבית-הכנסת נשתמרו אף לאחר שעזב את העיר.⁶⁹ דומה שבימים ההם התייצבו התכונות העיקריות, שיאפיינו מעתה את אישיותו של רמ"ע ואת פעילותו בקרב הציבור. שני דברים נראים ממלאים את עולמו הרוחני: התפילה וכל הכרוך לעבודת הבורא מזה והלימוד מזה. עולמה של תפילה כלל באורח אורגאני סודות כוונות המקובלים. אף עולמו של לימוד כלל באורח אורגאני, לפחות בחקופה "קורדוביאנית" זו, את תורתם של המקובלים, כפי שהיה מתעמק בה והולך.⁷⁰ לתחום ה"עבודה" שייך המנהג שהנהיג בוויניציאה לקום באשמורת הבוקר בכל יום ויום ולהתפלל סליחות⁷¹, ואילו לתחום הלימוד שייכת יוזמתו לקבוע ישיבה בבית-הכנסת. על פתיחתה של הישיבה הודיע באיגרת, ששלח לר' משה פרוווינצאלו למנטובה, ביום ח תמוז של"ה, ובה העלה ספק, שנשתפקו בו הלומדים בישיבה בדעת בעל "העטור" בנושא מסוים, וביקש את ר' משה פרוווינצאלו לעיין בטופס שלו של "העטור" ולהודיעו את הגירסה המצויה בו.⁷²

הביטוי החיצוני למיזוג שביקש רמ"ע למזג בין לימודי קבלה לבין הלימודים התלמודיים⁷³ נמצא כאן במנהג שהנהיג ללמוד בקביעות בישיבה שהוקמה בבית-הכנסת מתוך ספר "פרדס רמונים". בכך הפך את ישיבתו מרכז משיכה לחשובים ולזקנים מבין רבני וויניציאה, שבאו לשמוע את הרצאותיו בקבלה. רמ"ע עצמו העיד, כי —

בשעה שהיו מכנסים חברים מקשיבים לקולי, שלמי' וכן רבים, בימי חרפי בוויניציאה, עיר גדולה של חכמים וסופרים, שהם הרהיבוני ובמקום גדולתם הפליגו התמידו ענותנותם לעיני כל ישראל, כי ראשיה' זקניהם נקבצו באו לי לשמוע בלומדים [=בין הלומדים; או שמא צ"ל: בלומדים] הנומדים האלה ושמו פניהם אלי לקרא באזניהם שמועה אחת בכל יום מספ' פרדס רמונים בדרך קצרה ובשפה ברורה

ספק עם תחילת הדפסתו של "חכפ' משנה": ר' אברהם מנחם פורטו חתן החל בהגוה, אך נחלק מן המלאכה ויצא לקרימונה (ראה בהקדמת המגיה, שם). נמצא, איפוא, רמ"ע בחינת כתובת אידיאלית לבידור המתרחש בוויניציאה סביב ספר "מאור עיניים". עיין בתאריכים השונים הנזכרים כאן מביא למסקנה ודאית, שרמ"ע הגיע לוויניציאה לפני חודש ניסן של"ד.

⁶⁹ ראה וואייטלאוסקי, תולדות רמ"ע, עמ' 19–20. כן ראה א"מ שולואס, חיי הדת של יהודי איטליה בתקופת הרינסאנס, *PAAJR* 17 (1947–1948), עמ' כא, הערה 101; סימונסן, תולדות היהודים ברוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), עמ' 402.

⁷⁰ אין ספק בעיניי, שעמידה על חשיבותם של שני העמדים, שעליהם בנה רמ"ע את עולמו, עשויה ליתן הסבר מספק לכך, שהוא לא נראה מעורב בחיי הציבור באיטליה כפי שניתן היה לצפות מאדם בעל כשרונות כשלו. אני מקווה, בעזרת ה', להרחיב את הדיבור על כך במקום אחר.

⁷¹ ראה וואייטלאוסקי, שם.

⁷² האיגרת הועתקה בשו"ת ר' משה פרוווינצאל, סי' ב (בכ"י ירושלים 1999: 8°; דף סח ע"א – ע"ב). מן האיגרת ברור, כי ישיבה זו לא הייתה הישיבה שבה נועדו "גאוני וויניציאה" (וראה על כך גם מייד להלן, בדברי רמ"ע מהקדמתו לספר פלח הרמון). בסוף האיגרת חתם רמ"ע: "הנרצע לעבודה מכ"ה, תלמידך הצעיר מנחם עזריה ספאנו" — וראה לעיל, הערה 31.

⁷³ אין כאן המקום לעמוד על ביטויים ברורים אחרים, הוצאים מניתוח חיבוריו. נראה לי, כי כיוון המחשבה הושפע כאן מן הדמות האידיאלית של רמ"ק, כפי שצייירה מי שלמדו אצלו בצפת — ראה, למשל, דברי ר' מרדכי ראט, המובאים על-ידי חשבי, דמותו של רבי משה קורדובירו (כנ"ל בהערה 37), עמ' קכ"ד. אפשר שהכיוון נחלף לאחר שהופיע ר' ישראל סרוג באיטליה, בעשין של השפעות מצד מגמות, שמצאו ביטוי ברור בדברי אנשים כגון ר' אברהם בן משלם מאן אניילו — ראה בספרי הנ"ל בהערה 21, עמ' 169–170. על ר' אברהם בן משלם ועל קשריו עם רמ"ע ראה גם חשבי שם, עמ' קלג, הערה 68.

--- ומרגלא בפומייהו דהנהו רבנן קשישי ריח ניחח לה' אשה, לחזקני ולאמצני במוסר הנביא אל תאמר נער אנכי⁷⁴.

אין ספק, שהייתה כאן הצלחה מזהירה לרמ"ע הצעיר, שעדיין לא מלאו לו שלושים שנה. אף רמ"ע ראה בהצלחתו, ובהערכה שהעריכו אותם "רבנן קשישי" אותו ואת הרצאותיו בקבלה, ראשית סלילת דרכו בהוראת הקבלה בשאר מקומות מגוריו: ואחריהם כל ראשי המדינות האלה בארצות מגורי בימים ההם ובעת ההיא כלוה ילפי מתקנתא, איש לא נעדר⁷⁵.

קשה לאמוד לפי שעה מה הייתה תרומתה של הציפייה, שציפו המקובלים באיטליה לביאת המשיח בשנת של"ה⁷⁶, להתלהבותו הדתית של רמ"ע בימים ההם, וכיצד הגיב משהובר לכול, כי לא היה יסוד בחישובי הקץ. דומה כי יש מקום לשאול, אם על האכזבה על הציפייה שנתכדחה לא הגיבו רמ"ע וחביריו-תלמידיו בהגברת המאמץ להפצת רעיונות הקבלה בקרב הציבור הרחב, באמצעים דומים לזה שנקט בו רמ"ע בהכניסו את לימודי הקבלה במסגרת הלימודית שבתוך כחלי בחיכנסת. נראה לי, כי קו הפעולה, שנקט בו רמ"ע בימי שהותו בוויניציאה, חולל מפנה מכריע בתחום זה, וכי היה בכך משום אישור בדיעבד לחקוות שתלה בו ר' משה קורדובירו, כאמור לעיל⁷⁷. בקיצור נמרץ סיכם את תחושת בני-הדור של תלמידי רמ"ע ר' שמואל שער אריה, שרמ"ע סמכו לרבנות, בהספד שנשא בתוך השבעה לפטירתו: וכמעט אלמלא היה הוא, היתה משתכחת חכמת הקבלה מישראל, כי הוא פיור ממון הרבה לסייע בלימוד החכמה הזו, להביאה ממרחקים ופתח פתח לכמה תלמידי לעסוק בה כל א' כפי השגתו, ונמצא רמז בדברי רבותינו בזהר כי באחרית הימי, בדרו של משיח, יהיו בקיאים בה הרבה וע"י ימשך השפע ויחול רוח הקדש בדור האחרון ---⁷⁸. בדברים המובאים לעיל רמז ר' שמואל שער אריה למפעל אחר, שהחל בו רמ"ע בימי שהותו הראשונים בוויניציאה. הוא פנה אז לאלמנתו של ר' משה קורדובירו כדי לקנות ממנה את הזכויות להעתיק את כתבי-הרב⁷⁹. ייתכן שבמחשבה תחילה לא נעדר היסוד

⁷⁴ הקדמה לספר פלח הרמון, דף כ ע"א.

⁷⁵ שם, שם.

⁷⁶ ראה ד' תמר, הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של"ה, ספונות ב (תשי"ח), עמ' סא - פד [= מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 11-38].

⁷⁷ ראה לעיל, עמ' קד.

⁷⁸ ראה כ"י בודלי 988, דף 309 ע"א - 315 ע"א: "הספד על פטירת הגאון כמורה"ר מנחם עזריה מפאנו - - שהכתיביו בכתר הרבנות בשנת שע"ז, ה' שבט, והספדתי עליו כראוי לו בקרפי ביום א דהענית ט' באב שנדחה ---". בקארפי ישב יוחאי, בנו של רמ"ע (ראה נספת א, מס' [170]) והוא היה נוכח בשעת ההספד בבית-הכנסת. על הרמז שנמצא בספר הוזהר ועל המוטיב כולו ראה דברי ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשל"ה, כרך א, עמ' 18 והערה 2. על מציאותו של מוטיב זה בקרב המקובלים האיטלקים, לפחות למן ימי הפולמוס על הדפסת ספר הוזהר, ראה י' תשבי, הפולמוס על ספר הוזהר במאה השש-עשרה באיטליה, פרקים - ספר השנה של מכון שוקן למחקר היהדות, ירושלים תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 141, 153-159.

⁷⁹ לדברי ר' שלמה שלימל, הפנייה הייתה באמצעות ר' יוסף קארו (שכידוע נפטר ביום יג ניסן של"ה) וחכמי צפת אחרים "למען ימליצו בעדו". אמנם יש סתירות בין דברי ר' שלמה שלימל לבין תוכן השטר, שחתמה אלמנת רמ"ק בתשרי שס"ד להודות בו כי המורת מכירתן של הזכויות אכן הגיעה אליה במושלם. ייתכן, שיפור העיסקה התנפח בעברו מפה לאון והמציאות נחשבה בדברי ר' שלמה שלימל באגדה, אך שותף אני לדעה

העסקי בהשקעה העצומה שהשקיע רמ"ע בהעתקת כתב־דמ"ק. אפשר סבר להוציא את כל הכתבים לאור בדרום, ולכן דעתי נוטה, שכן גם מקורות אחרים מעידים, כי אכן הייתה ידו של רמ"ע במפעלים שונים הקשורים בהבאתם של ספרים לדרום. כך, למשל, העיד על עצמו יצחק אבנאב, המו"ל של ספר "מאיר תהלות" לר"מ עראמה, דפוס ויניציאה ש"ן, שכתב־היד בא לידו מן הרמ"ע, אלא שרמ"ע לא "זקק" אותו כמנהגו תמיד "לזקק" את כתב־היד שלו, שמסרם להדפסה.⁸⁰ אולם נראים הדברים, כי משסיים רמ"ע ללמוד את הכרכים של כתב־דמ"ק שהגיעו אליו, שוב חל מהפך בהשקפותיו, בעקבות מפגשו עם ר' ישראל סרוק, והמפעל נעצר.

בין כה וכה, פעילות שהיה נתון בה רמ"ע בשנות השבעים של המאה, פירסמה אותו לשבח גדול. מפאדובה הסמוכה לוויניציאה הוזמינוהו פרנסי הקהל בשנת ש"מ להשתתף עם ר' שמואל ארקולטי, הרב הממונה מהקהל, במפעל רב־היקף של רביזיה ואישור תקנות קודמות.⁸¹ כבר בשנת שמ"א נמצא מי שהקדיש לו חרגום לאיטלקית של ספר "מורה נבוכים".⁸² וחבל כי מכאן ואילך שוב נעשית מלאכת שחזור תולדות חייו רמ"ע קשה ביותר, שכן משנת ש"מ ואילך פוחד והולך ערכו של הפנקס: מסתבר, כי רמ"ע לא נענה מעתה בקלות לפניית אליו למול ילדים, ופרט לבני משפחתו, לא מל ילדי אחרים אלא לעיתים רחוקות. העובדה שבמשך עשר השנים, שבין ש"מ לבין ש"ן, נמצא רמ"ע, לפי עדות הפנקס, במקומות שונים (ויניציאה, פאדובה, גואסטאלה, פירארה) אינה יכולה, כמובן, לשמש ראיה להעתקת מקום מגוריו לאחר מן המקומות האלה. אין לנו, איפוא, אלא להישען על העדות הבטוחה היחידה העולה מן הפנקס באשר לשנים אלה, והיא זו הנוגעת להולדת בניו וכנותיו: כיוון שבתקופה זו נולדו לרמ"ע ברג'יו ארבעה בנים ושלוש בנות, קרוב לוודאי כי למן אמצע שנת ש"מ ואילך קבע רמ"ע את דירתו ברג'יו, מקום מושב חותנו. בדומה לו, ואולי בשותפות עמו, שלח ידו בבנקאות⁸³, ועיסוק זה הותיר בידו זמן פנוי להתכנס עם עצמו ולשקוד על התורה ועל העבודה. בשנים ההן שקע בתורת רמ"ק ולאורה עסק בהתעמקות בסודות התפילה וכונותיה. אז חיבר את "סדר עבודת היום", שנדפס במחזור ספרדים מימים נוראים, ויניציאה שמ"ד (דף שז ע"ב – שכ ע"ב), ואת ההערות למחזור

הסוברים, כי אין בכך כדי לפסול את עדותו מכל וכל, ולא לקבל ממנה כאמינה את הפרט לפיו המשא והמתן בין רמ"ע לאלמנת רמ"ק החל באמצעות שירותיו הטובים של ר' יוסף קארו, שהיה בקשר עם רמ"ע בעניין הדפסת ה"כסף משנה", כלומר שהמשא והמתן החל לפני ניסן של"ה. העתקת כל כתבי רמ"ק לא הייתה עניין לימים מועטים, ואין כל קושי בכך, שרק בשנת שמ"ד חתמה האלמנה על שטר תהא, שקיבלה את כל אשר הובטח לה. ראה על עניין זה קויפמן, רמ"ע וחיבורי רמ"ק (כנ"ל בהערה 39); חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך אור יקר, עמ' 4–5, והשווה מעגל טוב השלם, מהד' א' פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 91; מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 76; ד' חמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ־ישראל ובאיטליה (כנ"ל בהערה 76), עמ' 173–174.

⁸⁰ ראה את דברי המו"ל, בסוף הספר. וראה מעבר לשער ספר קול בוכים, ויניציאה שמ"ט. דברי המו"ל, ר' יצחק גרשון, שהספר בא לידו "מטוה" – שלוחה אלי מן האלוף ידידי הרמ"ע מפאנו להדפיסו – והיום הוא החלוצי תת לכסף מוצא לחרוט בעט ברזל ועופרת –.

⁸¹ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה, הוציא לאור על־פי כתב־יד הוסיף מבוא, הערות ומפתחות דניאל קארפי, ירושלים תשל"ד, סי' נה, נו, נז: מה (עמ' 96, 97, 115).

⁸² ראה קויפמן, רמ"א מפאנו (כנ"ל בהערה 12), עמ' 84 הערה 1.

⁸³ ראה סיגרי, יהודי לומבדיאה (כנ"ל בהערה 48), שם.

כמנהג בני רומא, שידידיו הוציאו לאור בוויניציאה (שמ"ז–שמ"ח)⁸⁴. אף ידידיו עסקו בהדפסת כתבי רמ"ק⁸⁵ וכן בהעתקת כתבים אחרים שהגיעו לידו מצפת⁸⁶. ההתלהבות בעיון בתורת רמ"ק הייתה כה רבה עד שקרא לכתו, שנולדה לו בחשרי שמ"ה, בשם אלימה, על-שם חיבורו של רמ"ק⁸⁷. הפעילות השקטה הזו נמשכה עד שנת ש"ן לפחות. כאמור לעיל, אמנם רשומות בפנקס מילות שמל רמ"ע בשנים ההן מחוץ לרג"ו, אך דומה, כי לא נסתכן אם נקבע, שרמ"ע לא עזב בשנים ההן את רג"ו אלא דרך אקראי, לרגל עיסוקים או לרגל ביקורים אצל בני משפחתו במקומות אחרים. הוא הדין, מן הסתם, גם באשר לנסיעותיו לפירארה, שבה התגוררו שני אחיו⁸⁸. אולי העובדה שאחיו נמצאו בפירארה סייעה לרמ"ע בקבלת ההחלטה לשלוח אחדים מבניו ללמוד שם. לכך דעתי נוטה, לאור העובדה, שבפנקס חברת גמ"ח פירארה נרשם יוחאי בן רמ"ע למן שנת ש"ן ואלישע עתאי, בן אחר שלו, למן שנת שנ"ג⁸⁹; כיוון שרמ"ע עצמו ובניו האחרים אינם מופיעים בפנקס החברה, נראה, לומר, שרק שני הנערים⁹⁰ (שנרשמו בחברה בהיותם כבני עשר) עברו לגור בקביעות בפירארה. אם כן, מכאן סיבה נוספת לריבוי נסיעותיו של רמ"ע לפירארה. אך נראה, כי לסיבה משפחתית זו נוספה סיבה אחרת, חשובה מן הראשונה, ובה שורש העובדה, שלאחר שנ"ב נראות תקופות השהות בפירארה ממושכות הרבה יותר מאשר קודם לכן. כפי שהוכיח ג' שלום⁹¹, השנים שלאחר שנ"ב היו שנות שהותו של ר' ישראל סרוק באיטליה, וכמו נתגלתה אז לרמ"ע התגלות חדשה ומלהיבה. במשך השנים הללו נשתנתה תפיסתו הקבלית שינוי יסודי, "ואותו מקובל קורדובריאני נעשה הגורם הראשי לשידוד המערכות בהודות קבלת הרמ"ק מגדולתה והעמדת קבלת האר"י ברום המעלות"⁹².

⁸⁴ את הספר הוציאו לאור ר' חנניה פינצי, משה אבואלפיא ומשולם בסאן. ה"מגיה" היה יצחק בן יוסף סלם. הוצאתו של מחזור זה לאור היא בחינת עדות ברורה לפעילות הנמרצת, שהיו נתונים בה בני חוגו של רמ"ע להפצת רעיונות הקבלה בציבור הרחב, כאמור לעיל בפנים. ה"מגיה" השתייך אף הוא לחוג זה וחלק מן ההערות השקועות בהנהגותיו מסר מפי רמ"ע, ר' עזרא מפאנו, ר' חנניה פינצי ואחרים, שלא נתבררה לי וזוהם — ראה, למשל, חלק א, דף כח ע"א, מו ע"ב, מח ע"ב, נ ע"ב, סג ע"א — ע"ב, ועוד (רמ"ע); דף כו ע"א (ר' עזרא מפאנו); דף רמה ע"א ("מורי כמחת"ר חפ"י [חנניה פינצי יצ"ו]); דף לב ע"א, מח ע"א — ע"ב, פב ע"ב, ועוד ("מורי הרמ"ף").

⁸⁵ "פירוש סדר עבודת יום הכפורים" (שמ"ז), "אור נערי" (שמ"ז), "תומר דבורה" (שמ"ט). וראה חשבי, דמותו של רבי משה קורדובירו (כנ"ל בהערה 37), עמ' קא — קכב, והערה 7.

⁸⁶ כנחן כ"י גינצבורג, 412 (ראה חשבי שם, עמ' קלג, הערה 68) וכן כ"י גינצבורג 249, המכיל כוונות להפילת ראש השנה, שנשתלמה העתקה באסטי על-ידי אותו אברהם בן משולם, אשר העתיק את כתב-היד הקדום, בשנת שמ"א.

⁸⁷ דומה, כי גם בדיקת האסוציאציות הספרותיות-רעיוניות והקשורות בשמות שקרא בהם רמ"ע לחלק מבניו ובנותיו עשויה לגלות טפח בעולמו הרוחני של הרב. לא רק אלימה, אלא אף שמות כותאי, או אלישע עתאי, או אפרת, היו כהחלט כלתי שגרתיים בימים ההם. מכל מקום נראה לי, כי לא יימצא מי שיחלוק בכך, שמתן שם כאלומה אמנם משמעותי לעניינו. ואיני יודע אם יש בפרט זה משום תרומה עקיפה לסוגיה המעסיקה את חכמי דורנו, לאמור: מאימתי החלו מכצצים באיטליה רצני ההערכה מחדש של תורת הרמ"ק עם הגיע הידיעות על תורת האר"י — וראה חשבי, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק וכו' (כנ"ל בהערה 7), הערה 6 בעמ' 10–11.

⁸⁸ ראה לעיל, הערה 48.

⁸⁹ ראה בספרי הנ"ל בהערה 21, עמ' 203.

⁹⁰ ראה ג' שלום, ישראל סרוק — תלמיד האר"י, ציון ה (ת"ש), עמ' 220–222, 228.

⁹¹ ניסוח הדברים הוא של חשבי, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק וכו' (כנ"ל בהערה 7), עמ' 9.

מסתבר, כי ר' ישראל סרוק לא ישב אז במקום אחד בקביעות, אלא "קבע מדרשות בכל הארצות האלה"⁹². רגליים לדבר, כי רמ"ע נחלוהו אליו, ולא השמיט מידי חזמנות לשמוע תורה מפי מי שנראה בעיניו כרשב"י חדש⁹³. עד כמה שידעתי מגעת, אין בידנו עדויות על מקום הימצאו של רמ"ע בימים ההם, להוציא את עדות הפנקס. והנה, לפי הפנקס, כל הילדים שנימולו על-ידי רמ"ע בין שנת שנ"ב לבין שנת שנ"ו היו בני פירארה. לפיכך נראה לומר, כי רמ"ע ור' ישראל סרוק קבעו את פירארה כמקד פעילותם, ומכאן ביקרו ביישובים הסמוכים, שבהם סברו כי ניתנה אפשרות להפיץ את בשורתם, בהישענם בעיקר על חוג ידידי רמ"ע, וביניהם חשוב שבכולם ר' עזרא מפאנו⁹⁴.

אפשר שבין תוצאות הלוראי של ההתקשרות עם קבלת האר"י הייתה גם התגברות זיקחו לעניי צפת, ואפשר שזיקה זו לא נעדרה מעולם למן ימי התקשרותו עם רמ"ק. מכל מקום, לפי תעודה אחת, נחמנה רמ"ע בחדש תשרי ש"ס "פקיד של היהודים העניים בארץ הקודש ובמיוחד של העניים בני איטליה חושבי צפת"⁹⁵ ולידיעה זו נמצא אישור באיגרת, שנשלחה מצפת לרמ"ע ונתפרסמה לאחרונה⁹⁶.

במשך שנות שהותו של ר' ישראל סרוק באיטליה עדיין לא משך רמ"ע את ידו מן הפעילות המכוונת להוציא לאור חיבורים, שעסק בהם בתקופה "הקורדובריאנית" של חייו. נראה, כי שש-שמונה השנים שלאחר שנ"ו ניוונו עדיין מן הדינאמיקה שנוצרה בתקופה שלפני המהפך, שחולל אצלו ר' ישראל סרוק. כל הנושא הזה הוא, לדעתי, מן החשובים, שמקום רב הונח להתגדר בו למי שיעסוק בהגותו של רמ"ע, ומן הנמנעות הוא להציע כאן השערות חפוזות. מכל מקום, עובדה היא כי בשנת שנ"ז יצא לאור ספר "עשרה מאמרות" (וכו האזכור הראשון על ר' ישראל סרוק בכתבי רמ"ע⁹⁷) ובשנת ש"ס נדפסו, כמעט בעת ובעונה אחת, תשובותיו בהלכה וספר "פלת הרמון". יוצאת מן הכלל האמור נראית לכאורה הדפסתם באותה שנה של תקוני תשובה לאר"י "בהגהה מושלמת" מידי רמ"ע בספר "ראשית חכמה הקצר", אך נראה ברור, כי לא רמ"ע היה היוזם הראשון של הדפסה זו⁹⁸. מעט לאחר מכן הדפיס רמ"ע בהוצאותיו פעם נוספת את "סדר עבודת היום", שנדפס

⁹² לשונו של רמ"ע בהקדמה לספר פלת הרמון. וראה שלום, שם, עמ' 222.

⁹³ כלשונו האירונית של ר' יהודה אריה ממחינה. ראה ספר ארי נחם, מהר"י ליבוביץ, ירושלים תרפ"ט, עמ' 85, והביא את הדברים שלום, שם, עמ' 221.

⁹⁴ ראה סימנטון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), עמ' 460.

⁹⁵ ראה סיגרי, יחסי לומברדיה (כנ"ל בהערה 48), שם. התעודה המצוינת על-ידי סיגרי שם לא הייתה נד עיניי ואיני יודע אם מלשונה אכן ניתן לייק, שרמ"ע נחמנה לראשונה לתפקיד בשנת ש"ס, או שמא בתאריך זה הוא נזכר כנושא התפקיד. וצריך בדיקה.

⁹⁶ ראה א' קופפר, קהילת צפת ופעולת ר' מנחם עזריה מפאנו למען היישוב בארץ-ישראל, שלם ב (תשל"ו), עמ' 361-364.

⁹⁷ ראה שלום, שם.

⁹⁸ בראש תיקוני תשובה אלה הקדים רמ"ע הקדמה ובה נאמר, בין השאר, "שכבר נדפ' קונטרס א' בשנוש רב- - לא ידעתי מי- - כתב הקונטרס- - ועתה ראיתי מדפיס ס' ראשית חכמה הקצר- - שמו- - חותם שלי בתחלת הספ'- - ולא מלבי, ואח"כ נמלכו בי שאשלח אליהם החק' הנו' בהגהה מושלמת- - לצרף אותם- - אחרי שנעזרתי מקונטרסי' אחרי' שבאו בהם הדברים בסדור יותר נאות". ללמדנו, כי בהדפסה זו נדחף רמ"ע אחרי מעשה אחרים ולא ממנו יצאה היוזמה.

בינתיים פעמים אחדות⁹⁹. מכאן ואילך, שוב לא הדפיס רמ"ע משלו דבר, להוציא את הפסק הקצר "ימין ה' רוממה" בעניין נענוע הלולב¹⁰⁰.

משעזב ר' ישראל סרוק את איטליה, סמוך לשנת ש"ס¹⁰¹, נראה כי שב רמ"ע לגור בקביעות ברג'יו. הוא רשום כתושב רג'יו בשנת ש"ס, בהיותו אחד הבוררים לחלוקת הכספים, שהוחזרו למגורשי מילאנו, ומסתבר כי בשל חשיבותו של רמ"ע החנהל מהלך הבוררות בעירו¹⁰². מרג'יו נענה בכתב ביום כ סיון שס"ה ליצחק בן אברהם אלטרינו מצינגולי, שחיבר פירוש שיר השירים על דרך הקבלה, ושלחו לרמ"ע לקבל את הסכמתו¹⁰³. בשנת שס"ו עמד בראש חבורת ח"ת ברג'יו, כפי שעולה מטופס צוואת יינטילה פואה, אלמנת וורדימס בן יחיאל פואה, מיום יח אייר שס"ו לטובת "חבורת ח"ת מהעיר הזאת למנחם עזריה מפאנו, הזוכה בעד החבורה הנ"ל"¹⁰⁴. לרג'יו כתב אליו ר' יהודה אריה ממדינה בשנת שס"ו¹⁰⁵ ובאותה שנה נרשם ברשימת הרכבים, שאסרו את המקווה ברוויגו: "הרמ"ע מפאנו מק"ק ריג'יו"¹⁰⁶. לכל זאת ניתן, כמובן, להוסיף, כי אף-על-פי שנתמעט בהרבה מספר הילדים שרמ"ע הכניסם לבריתו של אברהם בשנים ההן, הרי שוב לא מל ילדים בין ש"ס לבין שע"ו אלא ברג'יו, להוציא ילד אחד במדינה בשנת שס"ז, שנה שבה, כאמור, נמצאה עדות ממקור אחר, כי התגורר ברג'יו.

נראה, כי סמוך לשנת שע"א העתיק רמ"ע את מקום מגוריו למנטובה. אפשר נמשך לשם על-ידי אחיו הצעיר אלחנן יעל, שהיה בין חשובי הקהל במנטובה¹⁰⁷. מכל מקום, נראה להסיק מן הרשום במקורות שונים, שבמנטובה חיבר את "מאמר שבתות ה'" בשנת

⁹⁹ נראה לי, כי אמנם כל ההתכתבות בין ר' יהודה אריה ממדינה לבין רמ"ע, בעניין הדפסת סדר העבודה, כמובא בכתבי ר' יהודה אריה ממדינה (הוציא לאור י' בלוי, בדפוס חרס"ו, סי' 13 – ק, עמ' 95–99), שייכת לשנת שס"א או מעט לאחריה. אכן, בסי' צח מדיע ריא"ם לרמ"ע, כי הוא מודרו לקנות לו עותק מספר תורח משה לר' משה אלשיך, לפני שיאול מן השוק. הואיל וספר תורח משה דפס בשלימות לראשונה בוינציאה בשנת שס"א, הדעת נותנת כי דברי ריא"ם נכתבו בסמוך לזה וכל העניין צריך עיון ובירור ביבליוגרפי, שאין כאן מקומו.

¹⁰⁰ הפסק, המכיל 4 דפים, נדפס ללא ציון שנת הדפוס. אולם, הואיל ונכלל גם בתוך ספר תולדות אדם לר' שמואל אלנאי, וינציאה ש"ס, דף יג, סביר להניח, כי אף הדפסתו בנפרד הייתה בסמיכות זמן להדפסתו של ספר תולדות אדם.

¹⁰¹ ראה שלום שם, עמ' 222.

¹⁰² ראה סימנטון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), עמ' 23, 370, 371; סיגרי, יהודי לומברדיה (כנ"ל בהערה 48), עמ' 124–126. הפרשה לא נסתיימה בפסק הבוררות וארבע שנים לאחר מכן עדיין עסקו בה תכמי איטליה — ראה כתבי ר' יהודה אריה ממדינה, מהד' בלוי (כנ"ל בהערה 99), סי' קמו; ג"פ לוצאטו, השיבה של קוניליאנו וינטו והרב נתן אוטלינגו, ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, ספר ג, ירושלים תשי"ד, עמ' 259.

¹⁰³ יצחק אלטרינו צירף את מכתב חתובתו של רמ"ע לחיבורו — ראה כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 625 4° וכ"י אוכספורד בודלי 2220.

¹⁰⁴ הטופס מצוי בכ"י בית-הספרים הלאומי 617 4°, שהוזכר לעיל בהערה 35, דף לז ע"א. התפתח סכסוך בעניין הצוואה, בעקבות תביעותיהם של בני יינטילה, גבריאלי ומשה ישראל, ובכתב-היד הנ"ל (עד דף לט ע"ב) מצויים פסקים של רבנים שונים בנושא. יינטילה פואה הייתה בלי ספק קרובת-משפחה של רמ"ע — וראה לעיל הערה 50.

¹⁰⁵ ראה כתבי ר' יהודה אריה ממדינה, מהד' בלוי (כנ"ל בהערה 99), סי' קנו, עמ' 146–147. בלוי העתיק שם "שמ"ז", אך נטה להגיה "שס"ז". ואין צורך בכל דיון, הנהגה לעצמו, כי בכתב-היד כתוב כבירור "שס"ז".

¹⁰⁶ וכבר העיר על כך בלוי בהערה שם.

¹⁰⁷ ראה סימנטון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), עמ' 31, 37. וראה גם שם עמ' 436.

שע"א¹⁰⁸, כי לפחות למן אותה שנה ואילך עזב רמ"ע את רג"ו ועבר לגור במנטובה. וברור, כי אין עדות הפנקס, לפיה עדיין מל ילדים ברג"ו אחרי שע"א, ראייה לסתור, שכן כל הילדים הללו היו בני משפחתו הקרובים אליו. לאורך גיסא, עדות הפנקס, לפיה מל במנטובה אחרי שנת שע"ה שני ילדים שלא מבני משפחתו, מצטרפת לאמור לעיל וכן לידוע ממקורות אחרים, שאמנם במנטובה בילה רמ"ע את שנות חייו האחרונות ובה נפטר¹⁰⁹. עד כאן נסיוני לשרטט מחדש את תמונת תולדות חייו של רמ"ע. פרטים רבים וחשובים חסרים עדיין מן התמונה: למשל, אין אנחנו יודעים עדיין מאימתי הוסמך רמ"ע לרבנות ועל-ידי מי; אין אנחנו יודעים פרטים של ממש על פרק הזמן שבו שהה ר' ישראל סרוק באיטליה; וכאלה רבות. אך דומה, כי יש באמור כאן בחינת נקודות אחיזה יציבות למדי, כדי שיאחז בהן מי שיבוא להמשיך במחקר.

*

הריני מוסר כאן (בנספח א) העתקת פנקסו של רמ"ע בצירוף הערות הנוגעות לחלק מן הנימולים, ככל שהשיגה ידי להעיר. אין ספק, כי חיפוש נוסף בקטלוגים וברשימות היה מאפשר להוסיף הערות כהנה וכהנה, אך החלטתי לא לעכב את הפירסום בשל כך. בנספח ב הנני מביא שרטוט ראשוני של אילן היחס של משפחת רמ"ע, כפי שזה מצטייר מן הנתונים, שנאספו לי במאמר זה.

נספח א'

[על דף הכריכה]

מ"ע, בכ' יצחק ברכיה, בכ' אלחנן יעל, בכ' אברהם יגל, בכ' יצחק, בכ' אלחנן, בכ' יואב, בכ' יקותיאל, בכ' יואב, בכ' יקותיאל

[דף 1 ע"א]	שומר הברית והחסד	ברית עולם שם לי
	וברית שלומי לא תמוט	ממחזיקים בבריתי
השכו	בולוניא	
[1]	יאר בר מתחיה מאוליוטו תאום שני לאחיו	
	מרדכי נמול לשמנה יום ג' י"ב מרצו כ"א ואדר	
[2]	אלישע בר' מיכאל אשכנזי מפדווה יר' א'	
	י"ב ניסן יציא' מרצו	

¹⁰⁸ כך בכ"י בית-המדרש לרבנים בניו יורק Mic 2028 ובכ"י גינצבורג 76.

¹⁰⁹ ראה דברי ר' דוד קונפורטי, קורי הדורות, מהד' קאסעל, ברלין תר"י, דף מב ע"ב.

[11] מן העובדה, שרמ"ע מל אחד משני התאומים, ראייה שהקפידו לא למסור שני תאומים למוהל אחד (וראה גם להלן, מס' [39]). יש להניח, כי משפחת מאוליוטו לא הייתה מן החשובות, אם נאותה למסור את בנה למוהל צעיר, שזו הפעם הראשונה שניסה את כוחו למול. נפש רמ"ע נקשרה בנפשו של יאר מאוליוטו וכעבור שלושים שנה יצא במיוחד לאלפינילי כדי למול את בנו, אף על פי שבאותם הימים שוב לא נאות רמ"ע למול אלא בודדים המצויינים ובני משפחתו שלו — ראה להלן, מס' [159].

- [3] אלייא בר אהרן כמארון י' ב' כ"ב אפרי'
ח"י למב"י
- [4] מרדכי בר' יהוסף רבא יום ו' חג השבועות
כ"ד מאייו
- [5] אהרן בר' יעקב אשכנזי יום ג' י' סיון
כ"ח מאייו
- השכו מנטווה
- [6] אשר בר' שלמה מפרישו' י' ש"ק פ' וירא
ב' חשק' כ' נובי' במנטו'
- [7] משה בר' אברהם [מרקיט'] י' א' י"ג ניסן
כ"ג מרצו
- [8] רפאל יעקב בר' משה פונטנילה י' ב' כ"ב
אב כ"ח לוליי
- השכח בולנו'
- [9] דניאל ברוך בר' שמואל מפיסא י' ש"ק
פ' ויחי י"א טבת י"ג דיצימ'
- [10] דניאל יעקב בר' מתתי' מקרפי יום ד'
יציא' טבת וציא' דיצימ'
- [11] משה בר' יהודא חוק י' ה' ר' אב
כ"ט לוליי
- [12] יוסף בר' משה י' ש"ק הדבריי' ו' אב
יצי' לוליי
- השכט מנטובה
- [13] יהודה ככמהר"ר משה מנורצי יום א' י"ג סיון

[4] אולי אחד מענפי משפחת רבא הידועה, שאליה השתייך ר' מנחם רבא, בעל "בית מועד". לאילן היחס של ר' מנחם רבא ראה *Adler, Les incunables hébraïques de la Bibliothèque Nationale de Paris, Paris, 1962, No 4*.
[6] מסתבר, כי הנימול הוא בנו של שלמה בן אשר מפרישה, שחתם על "הסכמת אנשי כנסת הגדולה וטובי העיר ומנהיגיה מהלוצים ממנטובה" בתמיכת ר' משה פרוכניצאלו בפרשת הגט חמרי-וינטורצו. ראה קונטרס אלה הדברים, מנטובה שכ"ו, דף [13] ע"ב.
[8] מסתבר, כי הנימול הוא בנו של משה בן רפאל יעקב דפנצי מפונטנילה "ממונה מהצדקה מק"ק מנטובה", שחתם אף הוא על ההסכמה הנ"ל — ראה שם, שם. על אותה הסכמה חתם גם אחיו, דוד בן רפאל יעקב דפנצי, "ממונה ק"ק מנטובה". וראה גם שם, דף [14] ע"א.
[9] אבי הנימול הוא, מן הסתם, שמואל בן דניאל בן יצחק מפיסא, שאח מקומו באילן היחס של המשפחה המפורסמת קבע קאסוטו במאמרו עליה — ראה *U. Cassuto, Sulla famiglia da Pisa, Rivista Israelitica* (1910), pp. 18–19.
[13] ראה לעיל, עמ' קב והערות 31, 34.

פיררה	[14] משה בר' יוסף צרפתי יו' ש"ק נחמו י"ו אב ל' לוליינו
[15] אהרן בר' מהללאל חזק יום ה' כ"ח אב י"ב אגו'	
השל	
[16] גרשון בר' דוד פולייסו יום ש"ק שובה פ' וילך ו' תשרי י"ז סיטי'	
[דף 1 ע"ב] ריין	
[17] יהודה ברוך בר' יעקב מריביירה יום ד' כ"ב אלול כ"ג אגו'	
קודיניולה	
[18] יצחק בר' חננאל מפורלי יום ב' כ"ז אלול כ"ח אגו'	
פיררה	
השלא	
[19] דניאל לירמא יום ש"ק ו"ה ט' סיטי' בהיותי חולה ולא הוצי' דם כלל	
מנטווה	
[20] אברה' מצליח בר' משה אלישע [א"ש ?] מפיסא יו' ה' ג' ניסן	
[21] שמשון בר' מרדכי מאוסמו יום ב' ו' ניסן	
ויניציא	
[22] יהודא אריה בר' יצחק ממחיני' יום ב' מאיי	
פיררה	
השלב	
[23] דניאל בר' אשר יום ו' י"ט שני של ר"ה כ"א סיטימ'	

[14] על יוסף צרפתי, שגר בבית דין יצחק אברבנאל בעת פרשת הגט חמרי – וינטורצו, ראה ש' סימנסון, שערורית הגט חמרי וינטורצו, תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 378, הערה 14. משה צרפתי רשום כחבר חברה גמ"ח בפירארה למן שנת ש"ן – ראה ברשימה הנלווית לנוסח החקונות משנת שמ"ד בכ"י הספריה המדעית של עיריית חיפה (תצלום בארכיון המרכז לחולדות עם ישראל בירושלים, HM 5231). על החברה ראה, D.B. Ruderman, The founding of a Gemilut Hasadim society in Ferrara in 1515, *AJ Sreview* I (1976), pp. 233–267. [20] שמא אבי הנימול הוא משה בן אברהם בן יצחק מפיסא, שאת מקומו באילן היחס של משפחת פיסא קבע קאסוטו במאמרו הנ"ל במס' [9], שם. וראה גם להלן, מס' [104], [116]. [22] הוא ר' יהודה אריה ממחינה המפורסם. ראה חיי יהודה, מוד' א' כהנא, קיוב תרע"ב, עמ' 14. ובספר ארי נהם, מוד' ליבוכיץ, ירושלם תרפ"ט, עמ' ט, כתב ר' יהודה אריה ממחינה, שרמ"ע היה קרוב משפחתו. מסתבר שחל כאן שיבוש ברישומו של רמ"ע, שכן היום השמיני להולדת ריא"מ היה יום ב', 30 באפריל. אולי רשם רמ"ע כעבור זמן, כפי שנראה גם מן העובדה שבניגוד להרגלו לא רשם את היום שבחדש מאי.

- [24] יצחק בר' בנימן [דאגוברא ?] יום ב' ב' כסלו
י"ט גובימ'
- [25] עובדיה בר' נחמן יום ב' י"ו כסלו
ב' דיצימ'
- טוסיניאנ
- [26] מנחם בר' מרדכי הטוב יום א' ת' דיצי'
כ"ב כסלו
- [27] אברה' בר' דוד מסינגליי' י' ד'
ראשון לחנוכה י"א דיצימ'
- פיררה
- [28] שלמה בר' אליעזר נווארו יום ג'
ה' פיברא' כ"א שבט
- [29] אליעזר בר' אשר לוי יום א' י' אדר
כ"ד פיברא'
- [30] יוסף בר' משה'ן חין י' ר' יום
פורים שושן כ"ט פיברא'
- [31] יהושע בר' יצחק מפאנו יום ג' י"ט
אדר ד' מרצו

[26] אפשר, כי מרדכי הטוב [Del Bene] הוא אחיו של אבטליון בן מנחם הטוב, החתום עם ראשי בתי-אב מבולוניה בהסכם על גביית המיסים בפירארה הנ"ל בעמ' קד הערה 42 (ראה זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי כנ"ל בהערה 33, עמ' 229, מס' 54). מנחם הנימול על-ידי רמ"ע היה, אם כן, נכדו של מנחם הטוב מבולוניה, הידוע גם ממקור אחר — ראה א' קופפר, חעודות חדשות כעניין הפולמוס בדבר הדפסת ספר הזוהר, מיכאל א (תשל"ג), עמ' שטו. מנחם זה רשום כחבר חברת גמ"ח בפירארה ברשימה הנלווית לנוסח התקנות משנת שס"ג, כנ"ל במס' [14].

[27] שמא אברהם סינגלייה הוא הבנקאי, שפעל באיזור מנטובה במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. ראה ש' סימונטן, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (כנ"ל בהערה 31), עמ' 48, 171–172.

[28] משפחת נווארו השתייכה לקהל פורטוגזי. בשנת שס"ו מזכר סכסוך בין אליעזר נאבארו לבין אביו יוסף בפירארה — ראה שו"ת מתנות באדם, כ"י ביח"ה מדרש לרבנים בני-יורק Rab 1355, סי' קנח. וראה גם בספרו של באלטי (הנ"ל בהערה 47), עמ' 79 הערה 1.

[30] מסתבר, כי היינו'ן חן היינו'ן חן (ראה להלן מס' [60], [120]). הייתה זו משפחה ליוואנטנית עניפה, שבניה השתקעו במקומות שונים באיטליה. כרשימת הליוואנטנים שנמצאו ברינציאה בשנת 1598 רשום Jacob Abenini ואין ספק, כי היינו'ן היינו'ן חן. (הרשימה שמורה, יחד עם רשימות אחרות הנוגעות לסוחרים לואנטנים ברינציאה, בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים, סי' IT/3. תודתי אמורה לידידי מר נטו שפיגל שהעירני עליה). לעצתי, למשפחה זו השתייך גם המו"ל של ספר לקוטי שושנים, ורינציאה שס"ב (ראה שטיינשניידר, Cat. Bodl., עמ' 863), של ספר צפנת פענח לר"י גיקטיליא (שם, 1465) ושל ספר גירושין לרמ"ק (שם, 1793–1794).

[31] על יצחק בן יהושע מפאנו ראה זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי (כנ"ל בהערה 33), עמ' 229, מס' 60. הוא רשום בראש חברי גמ"ח פירארה בשנת שיי"ג (כנ"ל במס' [14]) כ"החשוב כמה"ר יצחק יצ"ו מפאנו". והוא הוא יצחק מפאנו הנזכר בספר מאור עיניים לר' עזריה די רוסי, מהד' קאסל עמ' 20, 22 כקרובם של האחים בני יצחק ברכיה מפאנו. ראה גם M. Mortara, Notizie di alcune collezioni di consulti mss. di Rabbini italiani, *Mosè V* (1882), p. 231, no 16.

- [32] יצחק יברכיהו בני בכורי יצ"ו
נולד בין השמשות אור ליו' ה' כ"ח
אדר י"ג מרצו פרשת אדם כי יקריב
מכס קרבן לה' ומלחיהו לשמנה לרצון לפני ה'
- [דף 2 ע"א] [33] חזקיה בר' ישראל מפאנו יום ה' י'
סיון כ"ב מאייו
- [34] משה יקותיאל בר' יוסף
יו' ג' ט"ו סיון כ"ז מאייו
- [35] מנחם בר' אליעז' מלפירגולה יו' א'
ב' סיון א' יונייו
- לוגו
- [36] עמינדב בר' בצלאל מפאנו יום ד'
כ"ג סיון ד' יונייו
- פיררה
- [37] יצחק בר' יהודה נ' אפרים יום ו'
כ"ה סיון ו' יונייו
- מנטווה
- [38] מרדכי בר' יעקב שלם מפאנו יו' ש"ק
כ"ו סיון ז' יונייו
- פיררה
- [39] רפאל בר' רפאל הכהן ז"ל תאום ראשון
לאחיו דוד יו' ד' כ"א תמוז ב' לוליו
- [40] מנחם בר' יצחק האופה יו' א' עשרה
באב ב' לוליו
- [41] יוסף בר' שמואל הצבע [אנוכה ?]
יו' ד' כ' אב ל' לוליו

[32] בכורו של רמ"ע נקרא עלישם אביו. וראה קיפמן, רמ"ע מפאנו (כנ"ל בהערה 12) עמ' 86, הערה 5;
וואידסלאווסקי, תולדות רמ"ע (כנ"ל בהערה 4), עמ' 22.

[33] ישראל מפאנו רשום כחבר חבירת גמ"ח בפירארה (כנ"ל במס' [14]) ברשימה הנלווית לנוסח התקנות משנת
שמ"ד. ברשימה הנלווית לנוסח משנת שס"ג הוא מופיע מעטרת בעטרת החבורות (כמהח"ר). שמא חזקיה
מפאנו הוא חזקיה יהודה, שמכר בשנת שנ"א את רכוח הרמב"ן, כ"י פרמא 127, לעזריה מפאנו — איני יודע
מיהו עזריה זה, אך נראה לי למעלה מכל ספק, כי אינו רמ"ע.

[36] שמא עמינדב הוא נכדו של עמינדב בן שלמה מפאנו, שחתם בהסכמה הנ"ל במס' [6], שם. קרוב בעיני לומר,
כי עמינדב מפאנו זה הוא "גביר"ו של מחבר הקינה על ר' יצחק ברכיה אבי רמ"ע (ראה קיפמן, רמ"ע מפאנו
כנ"ל בהערה 12, עמ' 89). אם כן, סביר להניח, כי היה קשר משפחתי בין עמינדב לבין יצחק ברכיה.

[41] משפחת צבע בפירארה הייתה ככל הנראה ממגורשי ספרד או פורטוגאל. על יוסף צבע וארבעת יורשיו ראה
M. Mortara, Notizie etc. (כנ"ל במס' [31]), עמ' 192, סי' 64. וראה גם י' זנה, הועד הכללי באיטליה וכו' (כנ"ל
בהערה 9), עמ' 649. בכ"י פריס 95 רשומה רשימת ספרים מהר' יהודה ור' אליעזר ור' יוסף יורשי

[42] ברוך בכמהר"ר אברהם פרוינצאלו יו' ר'
כ"ב אב א' אגו'

[43] יוסף בר' אברהם בחלול יו' ש"ק ל' אב
שהו' ר"ח אלול ט' אגו'

[44] ישראל בן ציון בר' משה בנדיט יום ג'
י' אלול י"ט אגו'

[45] יצחק זכריה בר' משה מפאנו יום ש"ק
י"ד אלול כ"ג אגו'

[46] שאול נט"ף כ"ה אלול

[47] אברהם [?] בו ביום

השלג

[48] יצחק ש"ט ערב יום הכפורים

[49] אברהם בו ביום ת"ש

[50] יוסף י"ב תשרי [דף 2 ע"ב]

[51] אברהם הכהן אז

[52] דן אריה בר' יהושע ממונצ' יום ב'

י"ט ראשון של סכות כ"ב סיוני

[53] יצחק י"ט תשרי

[54] אברהם כ"ד בו

[55] יצחק ה' מרחשון

[56] יוסף בו ביום

[57] אברהם כ"ח בו ד' נוימ'

[58] משה יהושע בר' יעקב קורקוס בו ביום

[59] אברהם ה' כסלו

כמ"ר יקוחאל מהצבעים; בעותק של ספר מקוה ישראל שבבית הספרים הלאומי בירושלים (סימנו R36A 1967c) רשום, כי אי"ש ג"ר קנאו בשנת ת"ג מדי "הנעלה כמ' דוד צבע בכמ' יוסף צבע יצ"ו"; ואותו דוד צבע הוא, כנראה, הנזכר בסוף שו"ת ר' יחיאל טרבוט, כרשום אצל מורטארה, שם.
[42] כנראה אין ר' אברהם פרוינצאלו אלא מי שהיה לאתר מכן הרב הממונה מהקהל בקאסאל — ראה בספרי הג"ל בהערה 21, לפי המפתח.
[44] משה בינדיט היה מחשובי הקהל בפרארה. ראה זנה, מפאוולו הרביעי עד פיוס החמישי (כנ"ל בהערה 33), עמ' 223.

5f. שמא יעקב קורקוס, אבי הגימול, הוא יעקב בן יהושע בן שלמה בן יהושע, הרשום במס' 29 באילן היחס של משפחת קורקוס אצל 106, p. 1895, *Vogelstein-Rieger, Geschichte der Juden in Rom*, Vol. II, Berlin 1895.

- [60] אברהם בר' יצחק ׳ן חן יום א' כ"ד
כסלו ל' נוימ'
- [61] אברהם כ"ז כסלו
- [62] אברהם ד' טבת
- [63] אברהם מנחם כ"ג שבט ח"ש נטף
- [64] יעקב בו ביום ש"ט
- [65] אברהם בו ביום
- סולארו
- [66] אלחנן אלישמע בר' מנחם ישראל פסח
י' ש"ק כ"ז שבט יצי' יינא'
- קדיניולה
- [דף 3 ע"א]
- [67] יצחק בר' מרדכי פנצי [מרוויגו?]
י' ב' כ"ט שבט ב' פיברא'
- פיררה
- [68] אברהם בר' שאול בר יוסף [קאשה?]
י' ד' ר"ח אדר ד' פיברא'
- [69] חננאל בר' מנוח פירריסו י' ב'
י"ב ניסן י"ו מרצו
- [70] יצחק בר' יוסף פאפו י' ד'
ב' לספירת העומר ח' אפרי'
- [71] משה יחיאל בר' שבתי מלוויקיו י'
ש"ק י"ט ב' של שבועות ט' מאיו
- [72] לוית חן בתי שתחיה
נולדה יום א' סמוך לבין השמשות ט"ו
סיון י"ז מאיו פ' כי ה' דבר טוב
על ישראל
- [73] יוסף בר' משה פינסו י' ו' ב' סיון
כ"ב מאיו
- [74] מיכאל בר' מנחם מויטירבו יום ב' ב' אב
ב' לוליו
- [75] אלחנן יחיאל בר משה מטוסיניאנו בו ביום

[71] מסתבר, כי הוא אחיו של ר' אברהם בן שבתי דיל ויקיי.
[75] שמא הנימול הוא הסופר, שהעתיק את כ"י אוטספורד בודלי 2251 כפירארה בשנת שם"ח.

- [76] אליעזר חי' בר' יצחק ממונטאלבר'
י' ש"ק כ"ה אב כ"ה לוליו
- [77] דינאל ב' תמוז
- [78] אברהם ה' אלול
- [79] אהרן בר' יצחק מוולטירה י' ש"ק
כ"ג אלול כ"ב אגו'
- השלד
- [80] מרדכי בר' שמואל קנארוטה יום ד'
ה' תשרי ב' סיוט'
- [81] שמואל בר' מיכאל ממודינא יום ב' ו' טבת
ל' נובימ'
- [82] אברהם בר' אהרן דלוניל החזן י' א'
י"ב טבת ו' דיצימ'
- [83] [דף 3 ע"ב] יצחק יגל בן אחי כמר' אברהם ידידיה
יצ"ו י' ש"ק וארא ג' שבט כ"ו דיצי'
- [84] יוסף בר' יהודא נ' אפרים י' ב'
ח' ואדר ו' מרצו
- ויניציא
- [85] יצחק בר' אברהם [מוסיקיו ?] י' ג'
י"ט ראשון של פסח ו' אפריל
- פיררה
- [86] שלמה בר' יצחק מימון יום ו' ר"ח סיון
כ"א מאיו
- [87] אברהם בן [הנ"ל] יום ב' ד' סיון
כ"ד מאיו

[76] יצחק ממונטאלברט היה מחשובי הקהל בפירארה. בהסדר לגביית המיסים בעיר (הנ"ל בעמ' קד). הופקדה בידי ח"כ הכספים שנגבו. הוא, כמובן, חתום על ההסכם בעניין הגבייה — ראה זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי (כנ"ל בהערה 33), עמ' 224, 225, ועמ' 228 מס' 43. וראה גם ברשימתו של מורטארה, הנ"ל במס' [31], שם.

[81] מיכאל בן כסמר' שמואל ממדינא חתום אף הוא על ההסכם לגביית המיסים בפירארה — ראה זנה, שם, עמ' 229 מס' 59.

[82] משפחת דלוניל היתה, כנראה, מצאצאי מגורשי צרפת, וכמו חלק גדול ממגורשים אלה היו אחרים מבני המשפחה בחנינת "כלי קדש". וראה לבני משפחה אחרים בפירארה: זנה, שם, עמ' 227 מס' 20, ועמ' 228 מס' 32.

[86] יצחק מימון היה סופר (או, שם, שמש) של בית הכנסת (או, שם, קהל) פורטוגזי בפירארה — ראה בספרו של באלטי (הנ"ל בהערה 47), עמ' 79, 83.

ויניציא

- [88] אמילס הללויה בני יצ"ו
נולד יום ד' ר"ח אלול י"ח אגו' פ' צדק
צדק תרדף למען תחיה
[[בשוליים נוסף:]] לכמו
שתי שעות מהיום) ומלחיהו לשמנה לרצון
לפני ה'

השלה

- [89] חסדאי בן / יום ו' כ"ד אלול י' סיטימ'

פרוזה

- [90] אשר בר' אברהם נחמיאס יום ד' כ' אדר
ב' מרצו

ויניציא

- [91] מנחם בן משה [אלמולי] יום א' ט' ניסן
ב' מרצו

- [92] ברוך בר' שמואל בר' זלמן יו' ד' י"ב
ניסן כ"ג מרצו

השלו

- [93] אפרת בתי שתחיה
נולדה יום ו' כ"ב כסלו כ"ה גובימ'

פרשת והנה קמה אלומתי וגם נצבה

- [94] שמואל זיתי בר' ברוך החייט יו' ה' ה'
טבת ח' דיצימ'

- [95] שמשון בר' מנחם השמש יום ו' כ"ו שבט
כ"ו יינא'

- [96] אלחנן בר' יעקב לוצא' יום ש"ק כ"ה אדר כ"ה
פיב'

- [97] אברהם בר' חיים הכהן יום ו' אסרו
חג המצות כ"ג מרצו

- [דף 4 ע"א] [98] מאיר בר' גרשון יו' ג' ה' יונייו
ח' תמוז

[90] משפחת נחמיאש הייתה משפחה של ליוואנטים, שהשתקעו באיזור ויניציאה. רפאל נחמיאש רשום ברשימת הסתורים הליוואנטים, שהיו בויניציאה בשנת 1598 ולאחר מכן עזבו את העיר (ראה על רשימה זו לעיל במס' [30]). כן רשום שם, בין אלה שבאו לויניציאה אחרי 1598, דוד נחמיאש. ראה גם בספרי (הנ"ל בהערה 21), עמ' 274.

השלז	[99] אליעזר בר' משה יום א' ט' דיצימ' י"ט טבת
ויניציא	[100] אלחנן יעקב ברבי שמואל ארקולטי יום ב' ה' שבט
	[101] שמחה בר' אשר יום ו' י"ו שבט
	[102] אברהם בר' אלייא יום א' י"ח פיברא' ז' אדר שני
	[103] אברה' בר' חיים סרוק יום ד' י"ג סיון
השלז	[104] אלחנן דוד בר' משה אלישע מפיסא יום ד' ערב סוכות
	[105] יהודה בר' שבתי מאוסמו יום ה' י"ו טבת כ"ו דיצימ'
	[106] מרדכי בר' יצחק בראקו יום ב' כ"ז טבת ו' יינא'
	[107] מלכה בתי שחחיה נולדה יום ה' ט"ו שבט כ"ג יינא' פרשת ממלכת כהנים וגוי קדוש
	[108] גרשון בר' אפרים יום ד' י"ט אדר כ"ו פיברא'

[100] ר' שמואל ארקולטי הוא הרב הידוע, שהיה בשנים שלאחר מכן הרב הממונה מהקהל בפאדובה. על אלחנן יעקב בנו ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה (כנ"ל בהערה 81), סי' חבת, חרמה (עמ' 287, 367). מסתבר, כי רמ"ע, ששל גם את בנו השני של ר' שמואל (ראה להלן, מס' [119]), הכיר אותו עוד מבלונייה והקשר ביניהם נתחזק בוויניציאה במסגרת ציטוט שניהם בהדפסת ספרים. וראה גם להלן, מס' [112]. לר' שמואל היה גם בן שלישי — ראה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 255.

[103] ר' חיים סרוק היה סוחר ליזאנטיני, שהשתקע בוויניציאה והיה מראשי ק"ק ליזאנטיני כעיר. הוא שהוציא לאור את הטור עם בית"וסף, אורח"חיים וורה דעה (ויניציאה שכ"ד, של"ד) — ראה מ' בניהו, אוצר יהודי ספרד (התשכ"ב), עמ' 106–108; (ח"שכ"ה), עמ' 135–137; הנ"ל, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 199. נראה, כי נשא אשה מפאדובה — ראה פנקס פאדוואה (כנ"ל בהערה 81), סי' חי (עמ' 279). בארכיון הממשלתי שבויניציאה (Archivio di Stato di Venezia, Santo Ufficio, Busta 62, No 64, Processi, No) נשתמרו תעודות על משפט, שהתנהל נגדו בשנת 1588, בהאשמה כי בדבריו "תורכית" גידף נוצרי אחד באמרו עליו "כלב מלוכלך חסר אמונה". (תדחי אמורה ליזידי, פרוס' P.C. Ioly Zorattini, שהדעיני עליך והמציא לי תצלום התעודות.) אין בידי לקבוע, אם קיים קשר כלשהו בין ר' חיים סרוק זה לבין ר' ישראל סרוק, אך נראה לי, כי ראוי לציון העובדה, שעד סרוק אחד, שהיה בקשר עם צפת ועם רמ"ע מפאנו, ישב בימים ההם בוויניציאה. וראה גם א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, לפי המפתח. [104] | הנמול הוא אחי אברהם מצלית, הנ"ל במס' [20] — ראה שם.

- [109] יהודה בר' שמואל חייט יום ש"ק
כ"ב אדר א' מרצו
- [110] יקוחיאל בר' שלמה פסח יום א'
כ"ג אדר ב' מרצו
- [111] משה בר' יצחק גאוישק יום ב' כ"ד
אדר ג' מרצו
- [112] מרדכי בר' יואל פרינצו יום ה' כ"ו
ניסן ג' אפרי'
- [113] יעקב בר' משה רודריגו יו' ג' כ"ח
אב א' אגו'
- השל"ט
- [רף 4 ע"ב]
- [114] יהודה בר' יוסף קולומבינו י"ט שני
של ר"ה ג' סיוט' / יום ד'
- [115] מרדכי בר' אליא יום ש"ק ה' תשרי
ו' סיוט'
- [116] אברהם חיים בר' משה אלישע מפסי' יו'
ה' ר"ח חשן ב' אוטו'
- [117] משה בכמהו"ר יוסף פיקאס מפסי' יום ש"ק
כ"א טבת ב' דיצימ'

- [109] נראה, כי סבו של הגמול הוא יהודה חייט, מראשי ק"ק ליואנטיני בשנת שכ"ו — ראה "הצעה" על אודות הגט חמרי — וינטורוצו, ויניציאה שכ"ו, דף ו ע"ב. אף הוא חתום על האגרת של חכמי ויניציאה נגד ספר מאור עינים לר' עזריה דרומי — ראה *de Rossi, REF 33* (1896), p. 83. ואפשר שהוא הוא שהיה בעליו של ספר "באור ספר קהלת" לר' אלישע גאליק, דפוס ויניציאה של"ח, שבאוסף בית-הספרים הלאומי (סי' R22V6199); בשולי העמודים של עותק זה באות הערות בכתב-ידו של יהודה חייט.
- [111] ממספחת באחדשון ידוע ומפורסם ר' אברהם בעל "עומר השכחה" (ראה אילן היחס של משפחתו במבואו של ר"ש סירה למחדי' הצילום של "עומר השכחה", דפוס ליוורנו חק"ח, שיצאה לאור בירושלים תשל"ג, עמ' 5-16; ולא מצאתי שם זכר לענף הוויניציאני של המשפחה הנזכר כאן). אף לא מצאתי את השם גאוישק בין הליואנטינים הרשומים ברשימות הגי'ל במס' [30].
- [112] בודאי מבני משפחת פארינצו, שנטלה חלק נכבד בהדפסת ספרים עבריים בוויניציאה בימים ההם — ראה חיד' פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה... תל-אביב תשס"ו, עמ' 69-73. משה בן יואל, כנראה אחיו של מרדכי פארינצו, היה בעליו של כתב-יד, שבו הועתקו חקנות חברת נוהרים שבבולוניה על-ידי ר' שמואל ארקולטי (הבאתי דברים אחרים מחקנות החברה הזאת בספרי הגי'ל בהצעה 21, עמ' 141-142). מכאן, שכן הסתם היה מוצאו של יואל פארינצו מבולוניה. אף ר' שמואל ארקולטי חי זמן מה בבולוניה וגם הוא היה מעורב בהדפסת ספרים בוויניציאה (ראה, למשל, פרידברג שם, עמ' 73). אם כן, הציבור, שאל תוכו בא רמ"ע בוויניציאה, היה בחלקו ציבור יוצאי בולוניה.
- [113] מסתבר, כי משה, אבי הגמול, היה קרוב משפחה של דניאל רודריגו הידוע — ראה עליו B.C.I. Ravid, *The first charter of the Jewish merchants of Venice, 1589, AJSPreview I* (1976), pp. 192 ff.
- [116] הגמול הוא אחי אברהם מצליח ואלחנן דוד מפסא — ראה לעיל מס' [20], [104].
- [117] ר' יוסף פיקאס מפסי' היה "המורה לצדקה" בבית דין יצחק אברבנאל בפירארה — ראה פתח יצחק לר"י

		[118]	אברהם בר' איוב ואלנסין יום ו' ר' פיברא' י' אדר ראשון
		[119]	גד בכמה"ר שמואל ארקולטי יום ג' כ"א אדר ראשון יז פיברא'
		[120]	שלמה בר' יוסף ח' יום ו' ח' אדר שני ו' מרצו
		[121]	שלמה בר' אברה' צרפתי יום ב' ט"ו אייר י"א מאיו
השמ	פדווה	[122]	יעקב חיים בר' שלמה מפיליסטרינו יו' ד' ג' שבט ב' יינא'
	ויניציא	[123]	יוסף בר' שמעיה לירמה יו' ב' כ"ז אדר י"ד מרצו
	ריין	[124]	אליהו בני יצ"ו נולד יו' ב' כ"ה חברכו לספירת העומר ו לחדש אפרילי ומלתייהו לשמנה לרצון שמי' ([בשוליים נוסף:] עלה לאלקי' בחצות הלילה הראשון של ר"ה שמ"ג יהי שם ה' מבורך)
	דיניצי'	[125]	יצחק בר יוסף אבולאיש יו' ג' כ"ב תמוז ה' לוליון

- לאמפרונטי, כך ג, ויניצאה תקנ"ח, דף כב ע"ב; מ' בניהו וי' לאראס, מינוי 'שרי הבריאנות' בקרימונה בשנת
של"ה, מיכאל א (תשל"ג), עמ' קלב, הערה 162.
- [118] איוב ואלנסין היה סוחר ליוואנטיני שהשתקע בוויניצאה. שמו מופיע ברשימת הליוואנטינים שנמצאו
בוויניציאה דרך קבע בשנת 1598 (כנ"ל במס' [30]). המצבה שעל קברו של איוב רשומה אצל א' ברלינר,
לוחות אבנים (A. Berliner, *Hebräische Grabschriften in Italien*, Erster Teil, F.a.M. 1881), מס' 148, עמ' 75.
משפחת ואלנסין הייתה מן העשירות ומן המיוחסות שבויניציאה. בין שמות הסוחרים
הליוואנטינים הרשומים ברשימות הג'ל רשום גם שמואל ואלנסין. בבית הספרים הלאומי שמורה כתובה
מפוארת משנת ת"י, של ידידיטא בת דניאל ואלנסין — ראה י' יואל, כתובות מאיטליה בגנזי בית-הספרים,
קריית-ספר כב (תש"ה-תש"ו), עמ' 275. ראה גם, M. Steinschneider, *Mathematik bei den Juden*, p. 497
(1905), *MGWJ* 49 על הרופא דוד ואלנסי בוויניצאה בשנת 1660, וכן ברנשטיין, לוחות אבנים, חלק
ב (בתוך: HUCA, כך ג, 1935), מס' 130, עמ' 534.
- [119] ראה לעיל מס' [100].
- [122] על שלמה מפליסטרינה ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה (כנ"ל בהערה 81), לפי המפתח.
- [125] מסתבר, כי יוסף אבולאיש היה מבני המזרח. בכ"י פריס 769 מוזכרים חיים ומכלוף אבולעיש בחנוניס בשנת
רנ"ו. ברשימת הסוחרים הליוואנטינים, שהיו בוויניציאה בשנת 1598 (כנ"ל במס' [30]), רשום Ioseffo
Abbalanza, אך קשה לומר, אם אמנם הוא הוא יוסף אבולאיש שלנו.

	יצחק בר' יעקב פאפו יום א' ב' אב כ"ד לוליי	[126]
פרווה	דוד בר שלמה [?]	[127]
רייו	השמא יוחאי בני יצ"ו	[128]
	נולד יום א' ז' אלול ו' אגוש' פ' כי אהבך ה' אלקיך (בשוליים נוסף: [כמו שעה אחת אחר חפלת השחר) ומלתייהו לשמנה לרצון שמי'	
	אלישע עחאי בני יצ"ו נולד יום ד' ר"ח חשוך (בשוליים נוסף: [לכמו י"א שעות קודם היר') ומלתייהו לשמנה לרצון לפני ה'	[דף 5 ע"א] השמג [129]
	השמה אלימה בתי שתחיה נולדה יום ג' י"ג תשרי פרשת תורה צוה לנו משה י"ח סיטימ' כמו ב' שעות קודם היום	[130]
גווסטאלה	אברהם נחמיה בר אלעזר הכהן יום ד' י"ו שבט י"ו יינא'	[131]

[126] יעקב פאפו היה סוחר ליוואנטני שהשתקע בוויניציאה. שמו מופיע ברשימת הליואנטני הנ"ל במס' [30]. משפחתו הייתה מן החשובות, ועליו נרשם במצבת קבורתו "ראש וקצין המדינה" — ראה ברלינר, לוחות אבנים (כנ"ל במס' [118]), מס' 170, עמ' 85. אף נוסח מצבת קבורת יצחק נרשם עלידי ברלינר שם, מס' 171.

[128] בנו זה של רמ"ע היה חבר בחברת גמ"ח פירארה משנת ש"ן — ראה ברשימה הגלויות לנוסח התקנות משנת שמ"ד ובזו משנת שס"ג (כנ"ל במס' [14]). כן ראה לעיל, עמ' קיג, ובמס' הבא.

[129] גם בנו זה של רמ"ע היה חבר בחברת גמ"ח פירארה משנת שני"ג — ראה שם. כן ראה בספר כנף רננים לר' יוסף ידידיה קרמי, ויניציאה שפ"ו, דף קז ע"א: "ואלה הדברים אשר בדמעתי על לחיי חברתי למען כאשר יברח וקרב המשכיל ונבון כמ"ר אלישע עחאי יצ"ו בנו של הגאון מ"ע הנ"ל לעד בצור יתצובק וכאשר כן עשה". בשולי הטופס שבבית: הספרים הלאומי רשום: "יור' שמואל מלאוולט[ה] מצא כשטר זכירות בית מדות תי"ב חתימות יוחאי בכמה"ר מנחם עזריה וצוק"ל".

[130] בתו זאח של רמ"ע נישאה ליצחק ברכיה בן יהודה אריה, אחי רמ"ע. זאת אנו למדים מרשימה, שרשם יצחק ברכיה עצמו בפנקסו של רמ"ע, דף 7 ע"ב-8 ע"א. וז"ל הרשימה: "פה יעלו לזכרון את הבני' אשר יתן ה' לעבדו הקטן יצחק ברכיה מפאנו בן המנוח כמ"ה יהודה אריה מפאנו וצוק"ל, מן האשה אשר חנני ה' היא הקרה מרת אלימה תמ"א בת החסיד הקדוש המקובל האלקי כמוהר"ר מנחם עזריה וצוק"ל אחי יפת הגדול של כבו' אבא מרי הנ"ל זכותו יגן עלינו לתת לנו זרע אנשים זרע ברך ה' אנשי' חכמים ונבונים אכ"י"ר. / בת

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך
הוא נשאל על ידי המלך

השמו	פירור
[132]	עמינדב בכמ' יהוד' אריה אחי יצ"ן יום שמתת תורה
[133]	משה בר' אברהם ספרדי יום ג' כ' חשוון י"ב נובימ'
[134]	אברהם בר' יהודה סיראלו בן הצדיק הר' יוסף סיראלו שקדש ש"ש ברבי' ברומה. יום ב' ט"ו בשבט ג' פיברא'
השמו	
[135]	אבטלין בר' יהודה אריה אחי יצ"ן יום הושענא רבא
[136]	שרה בילינה בתי שת' נולדה בין השמשות של ערב שבת בראשית כ"ט תשרי י"א אוטו' נטלה

ריין

בתחלה סימן יפה לבנים, ביו' ו' בין ט' ל' שעות כח חמו' שע"ד ילדה לי חקרה זוגתי חמ"א הבת הראשונה ונק' שמה ורטורוס"ה מנשי' באהל חבורך. / גם זו לטובה, הנערה איסטא חמ"א נולדה ביו' ה' בין כ"ב לכ"ג שעות ו' ניסן שצ"ה, ברכות שמים מעל יחולו על ראשה. / ותלד האשה בן ליל א' בין ה' ל' שעות כז ניסן שצ"ח, ונימול לשמנה ונק' שמו בישראל יהודה אריה ישמהו אלקי' כאפרי' וכמנשה חפץ ה' בידו יצלח אמן. / ואחר ילדה בת יום ב' יום ראשון לח"ה של פסח שנת ש"פ ונק' שמה יינטילי ובתוך שנתה עלתה לשמים, מן השמים ירחמו עליה ועלינו. / ואם בת היא וחיה הנערה אשר ילדה לי זוגתי חמ"א ליל ה' בין ה' ל' שעות ו' חשוון שפ"ב ונק' שמה יינטילי חן וכבוד יתנו לה מן השמים. בתוך שנתה עלתה לשמים כי אסח דינו. / הכל בידי שמים גם היא למלך מלכו של עולם עלתה במחשבתה היא הנערה הזאת אשר הוכיח ה' לנו כי נולדה ביום ו' כמו יו' שעות ט ואדר שפ"ג לפ"ק ונק' שמה בישראל רו"ח חיב"ה, והלנו שלה ספיריטו יינטילי, יאריך ה' ימיה בטוב ורוח נדיבה תסמכנו להשיאה סמוך לפרקה, אמן. מסתבר, איפוא, כי מן הרמ"ע בא הפנקס בירושה לבתו אלימה ונשאר בידי משפחת פאנו בלוגו עד אשר נתגלגל לירושלים. ונראה, כי יצחק ברכיה בן יהודה אריה, בעלה של אלימה, הלך בדרכו של רמ"ע: לא רק היה מוהל כרמ"ע (ראה נספח ב, מס' [12]) אלא שנראה לי, כי הוא שהעתיק חלק מכתבי היד, שבהם נשתמרו כתבי רמ"ע: השערה זו צריכה עיון ואישוש, אך אכמ"ל. והשווה וואידיסלאווסקי, תולדות רמ"ע (כנ"ל בהערה 4), עמ' 23. מכל מקום, נראה לי, כי הוא הוא יצחק ברכיה מפאנו הרשום בספר תולדות גדולי ישראל וגאונים איטליה לרש"מ גירונדי ור"ח ניפ, טריאסטי 1853, עמ' 141 סי' יט, אלא שנתעורר שם עם יצחק ברכיה בן בנו יהודה אריה (ראה נספח ג, מס' [13]). בזה מתחיישת השגתו של שטיינשניידר, שהעיר בצדק, כי יצחק ברכיה, החתום בתשובה שהביא ר"י לאמפרונטי ב"פחד יצחק", חתם את התשובה בשנת תצ"ו (ראה M. Steinschneider, *Cat. Bodl.*, 1096–1097, וראה גם ל' לאנדסהוט, עמדי העבודה, ברלין תרי"ז–תרכ"ב, עמ' 111–112; מ' מורטארה, מזכרת חכמי איטליה, עמ' 21).

[132] שמה הנימול נקרא על-שם עמינדב בן שלמה, הנ"ל במס' 36. מכאן, אולי, אסמכתא נוספת לקשר המשפחתי שבין שתי המשפחות מפאנו כנ"ל, ראה שם.

[134] על סבו של הנימול, שמה על קידוש השם ברומא, ראה ש' ברנשטיין, קינות על שרפת גיה-הצדק ר' יוסף סאראלבו, מזרח ומערב ד (תר"ץ), עמ' 10–17; C. Roth, Joseph Saralvo; a Marrano martyr at Rome, *Festschrift zu Simon Dubnow's siebzigsten Geburtstag*, Berlin 1930, pp. 180–186. צאצאי משפחת סאראלבו השתקעו בפירארא ועדיין במאה התשע-עשרה שמרו על זכות קבורה בבית-הקברות של הספרדים והפורטוגזים בעיר — ראה A. Pesaro, *Memorie storiche sulla Comunità Israelitica ferrarese*, Ferrara 1878 [reprint: Bologna 1967], Appendice, pp. 11–12.

מי שנחנה ברוך הוא בחצות הלילה
של יום ה' ל' אב ר"ח אלול שמו

פיררה

[137] משה ישראל בר' אברה' אשכנזי

יו' ד' ט"ו כסלו כ"ו נובימ'

[138] אהרן בר' עובדיה רצען יום ו'

כ"ב טבת ב' יינא'

השמח

[139] רפאל בר' בנימן חביב יו'

ש"ק ט"ו שבט י"ג פיברא'

רייו

[140] שפרה בתי שתחיה

נולדה ליל ש"ק כ"ד אייר כ"א מאייו

פ' בהר סיני ובחקותי

הנה שבה אל אלקינו כי ירכה לסלוח

ליל ש"ק י"ג אייר השמט

[141] יעקב בר' שלמה מקמרינו בר' יהודה

חזק יום ב' כ"ו אייר

פיררה

השמט

[142] מתתיה בר' יוסף פאפו יו' ג' ר"ח שני

לטבת ב' דיצימ'

רייו

[143] משה יוסף בר' אברהם מקמרינו יום

ו' כ' אלול ח' סיטי'

פיררה

השן

[דף 5 ע"ב]

[144] יצחק ברכיה בן אחי כמ' אלחנן יעל

יצ"ו יום א' כ"ח אדר ראשון ד' מרצו

רייו

[145] משה יקוחיאל בני יצ"ו

נולד יום א' י"ב אדר שני י"ח מרצו

([בשוליים נוסף:] לכמו כ' שעות מהיום)

ומלחיהו לשמנה לרצון לפני ה' ית' שמו לעד

[145] על בנו זה של רמ"ע כתב ד' קויפמן, כי הוא משמש דוגמה מאלפת להיעדר היציבות בגורלה של אחת מן המשפחות היהודיות החשובות ביותר באיטליה בימים ההם. הוא ירד מנכסיו והוצרך לילך נע וגד בקרב קהילות ישראל, כשבידיו איגרת המלצה שכתבו לו אנשי מדינה — ראה, D. Kaufmann, Moise de Fano.

פיררה

השנב

[146] אברהם ברוך בכמ' אלחנן יעל אחי יצ"ו

יום ב' ג' ניסן י"ו מרצו

[147] שמואל בר יוסף אשכנזי יר' א'

כ"ה חמוז ה' לוליו

[148] ישמעאל חנינא בן אחי כמח' יהודה

אריה יצ"ו יר' ש"ק ט' באב

[149] מרדכי בר' בן ציון הכהן יום הנ"ל

[150] יוסף מצליח בר' יהונתן [ממונדוויאה ?]

יר' ד' י"ח אלול כ"ו אגו'

השנג

[151] מלאכי בר' בנימן מויתרבו יר' ו'

י' חשוון י"ו אוטו'

[152] בנימן בר' דניאל מסיינה יום ה' ט"ו חשוון

[153] [חפציה ?] בר' שלמה הכהן יר' ש"ק י"ח בו

[154] יהודה בר' יוסף מקמרינו יום א' כ"ו

בו ח' נובימ'

[155] ישי ברוך בכמ' יהודה אלחנן מפונטרי'

הסופר בו כיום

השנה

[156] יצחק בן לונה יום א' ר"ח כסלו

השנו

[157] רפאל בר יוסף מאורבינו יר' ה'

כ"ו טבת כ"ח דיצי'

[158] יעקב מאיר בן אחי כמ' אלחנן יעל

יצ"ו נמול לעשרה יום א' כ"ו אדר ראשון

כ"ד פיברא'

148-150, pp. 38 (1899). *REJ*. התעודה ששימשה אף קריפסן במאמרו נקנתה בשנת 1974 על-ידי בית-הספרים הלאומי ובו היא שמורה עתה (ARC 4° 1512/9). נראה שבעקבות מחלה נוסף לבנו זה של רמ"ע השם "אבא" (ראה להלן, מס' 171). בשם זה הוא חתום בעד בקומפרומיסו שבכ"י ירושלים 617 4° (לשעבר: ליורנו 19), דף נה ע"א. כ"י פרמא 1294, המכיל את דרשות ר' יהודה עזיאל מפאס, נמכר על-ידי לר' גמליאל מונציליסי בשנת שצ"ג, ככל הנראה כאשר ירד אבא משה מפאנו מנכסיו, כאמור לעיל. [147] יוסף אשכנזי חתום בהסכם על גביית המסים בפירארה, הנ"ל בעמ' קד; ראה זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי (כנ"ל בהערה 33), עמ' 228, מס' 42. [155] אחיו של יהודה אלחנן, "הנער שלמה נחמיה", רשום בין חברי חברת גמ"ח בפירארה ברשימה הנלווית לנוסח התקנות של שמ"ג ושס"ג, כנ"ל במס' 14].

אלפינלי

[דף 6 ע"א].

[159] מתתיה בר' יאיר אוליוטו יו' ו'
ח' ואדר ח' מרצו

סקנדיאנו

השנט

[160] מרדכי יצ"ו בר' יהושע דאטו ז"ל
יום א' כ"ז טבת כ"ד יינא'

רייו

השינסמך

[161] מצליח יצ"ו בכמ' דוד לומברוסו
יום ו' כ"ט כסלו י"ז דיצימ'

השסד

[162] אברהם ידידיה
בן יוחאי בני יצ"ו נולד יום
ה' י"ג שבט ט"ו יינארו
ומלתיהו לשמנה לרצון לפני ה'

השסה

[163] יוחנן חי בר דוד גליקו מאסקולי
יו' ג' י"א אב כ"ו לוליו

שסו

[164] יהודה ורדימס
בן יוחאי בני יצ"ו נולד אור ליום
ג' ט"ו סיון כ' יוניו ומלתיהו
לשמנה לרצון לפני ה'

מודינ'

שסז

[165] משה בן הח"ר ישראל בן ציון יו'
א' כ"ח תשרי כ"ט אוטו'

רייו

שסח

[166] דוד
בן יוחאי בני יצ"ו נולד אור ליום
ד' י' אדר כ"ז פיברא' ומלתיהו
לשמנה לרצון לפני ה'

שעא

[167] יעקב
בן יוחאי בני יצ"ו נולד יום ד'

[160] ייתכן, כי יהושע הוא רפאל יהושע, בנו של ר' מרדכי דאטו, שהעתיק את כ"י פארמה 1362 (ספר שער השמים לאבן לטיף) בשנת שמ"ו ופירש את פיוטי ר' מרדכי דאטו (כ"י קאזאנטינוה 116). אם כן, מרדכי הנימול הוא נכדו של ר' מרדכי דאטו.

ו' טבת כ"ב דיצימ' ומלחיהו לשמנה
לרצון לפני ה'

שעב

[168]

שמשון יזרחיה
בן משה יקותיאל בני נולד יום ג'
כ"ה חשון ח' נובימ' ([בשוליים
נוסף:] לכמו יו שעות) ומלחיהו
לשמנה לרצון לפני ה'

שעג

[169]

אלישמע יצ"ו בן משה יקותיאל
בני נולד יום ד' ר"ח שבט כ"ג יינארו
ומלחיהו לשמנה לרצון לפני ה'

קרפי

[170]

שנאן יצ"ו בן בני יוחאי יצ"ו נולד
ומלחיהו לשמנה
לרצון לפני ה'

רייו

שעד

[171]

לוי יצ"ו בן בני אבא משה יקותיאל
יצ"ו נולד יו' ד' כ"ה אב ל' לוליו
ומלחיהו לשמנה לרצון לפני ה'

מנטובה

שינ ע"ה

[דף 6 ע"ב]

[172]

ישראל עזריה יצ"ו בכמ' אברהם חיים
מפאנו יצ"ו יו' ש"ק ר"ח ראשון לחמוז
כ"ז יונייו

שינ עו

[173]

דוד יצ"ו בר' יצחק ברכיה בן אחי כמ'
אלחנן יעל יצ"ו יו' ש"ק כ"ט ניסן י"ו
אפריל

שינ עו

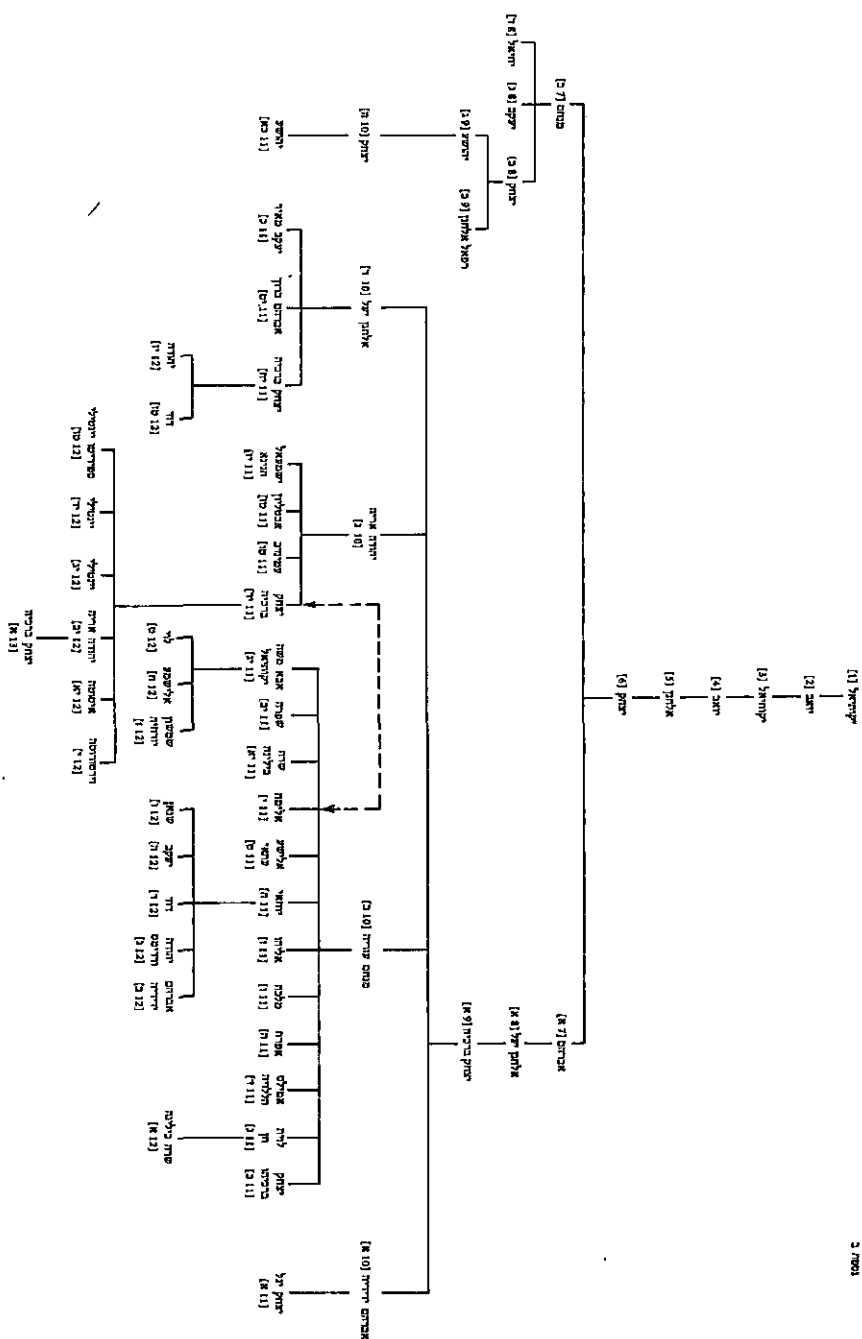
[174]

אלחנן שבתי יצ"ו בכמ' אלחנן שבתי ז"ל
מריאיטי יום ה' כ"ב כסלו ח' דיצימרי

שינ עט

[175]

יהודה יצ"ו בכמ' יצחק ברכיה בן אחי הנ"ל
יום ב' י"א אדר כ"ה פיברא'

הערות לנספח ב

[7א] ראה עליו קאסטור, היהודים בפרינצי בתקופת הריינסאנס (כ"ל בהערה 17), עמ' 106, 110, 111, 112, 132, 154, 155, 160. [7ב] ראה קאסטור שם, בכל העמודים הנ"ל פרט לעמ' 160. [8א] ראה לעיל עמ' ק והערות 15, 16, 17. [8ב] ראה קאסטור, שם, עמ' 65, 111, 113, 173. [8ג] ראה קאסטור, שם, עמ' 65, 111, 113, 132, 142, 213. [8ד] ראה עליו שו"ת ר' עזריאל דאיינה, סי' קטו, קסו, קסז, רט – ריא, רמט, רן (אני חייב תודה למר יעקב בוקסנבוים, שהעירני על כך.) משו"ת ר' עזריאל דאיינה הנ"ל אנו למדים גם כן, כי יצחק, אחי יחיאל (יעקב), עבר לגור בפירארה. [9א] ראה לעיל עמ' צט והערה 11. [9ב]–[9ג] ראה כ"י ששן 417 דף 779 — לפי ד"ש ששן, אהל דוד, אוכספורד 1932, עמ' 157, נרשמה שם עדות על הקמתה של קרן גמ"ח מצד האחים רפאל אלחנן יהושע בני יצחק פאנו בפירארה, ביום כח חשון שי"ז. יהושע הוא, אולי, הנזכר בשו"ת דברי ריבות בשערים, כ"י בודפסט-קויפמן 147, סי' לו. (אף ידיעה זו אני חייב למר בוקסנבוים.) רפאל אלחנן בן יצחק הוא בודאי אלחנן בן יצחק מפאנו, החתום על תקנות פירארה שי"ד, ונראה כי השם רפאל נוסף לו בעקבות מחלה. [10א]–[10ד] ראה לעיל, עמ' צט. [10ה] הוא יצחק מפאנו, שאח כנו יהושע מל רמ"ע בפירארה — ראה בפנקס המילות [להלן: פ"ה]: מס' [31]. [11א] ראה פ"ה, מס' [83]. [11ב] ראה פ"ה, מס' [32] ובהערה שם. [11ג] ראה פ"ה, מס' [72]. [11ד] ראה פ"ה, מס' [88]. [11ה] ראה פ"ה, מס' [93]. [11ו] ראה פ"ה, מס' [107]. [11ז] ראה פ"ה, מס' [124]. [11ח] ראה פ"ה, מס' [128] ובהערה שם. [11ט] ראה פ"ה, מס' [129] ובהערה שם. [11י] ראה פ"ה, מס' [130] ובהערה שם. [11יא] ראה פ"ה, מס' [136]. [11יב] ראה פ"ה, מס' [140] ובהערה שם. [11יג] ראה פ"ה, מס' [145]. [11יד] ראה בפ"ה, בהערה המחייחת למס' [130]. [11טו] ראה פ"ה, מס' [132] ובהערה שם. [11טז] ראה פ"ה, מס' [135]. [11יז] ראה פ"ה, מס' [148]. [11יח] ראה פ"ה, מס' [144]. [11יט] ראה פ"ה, מס' [146]. [11כ] ראה פ"ה, מס' [158]. [11כא] ראה פ"ה, מס' [31] ובהערה שם. [11כב] רמ"ע עצמו רשם את הולדת נכדו זו בדרך האחרון של הפנקס בזה הלשון: "שרה בילינה שתחיה, בת בתי הנדולה מאישה המעולה כמ' יוחנן מפאנו יצ"ו, נולדה יום ש"ק כ"ז אב השני"ד י"ג אנוס' לכמו' כ' שעות, תזכה לברכות שמי"י" (בשולי הכתב נוסף: "בפיררה 5354"). אף יוחנן מפאנו, בעלה של ליתחן, שנקראה עלי-ידו בשמה הלועזי גואציה, רשם את הולדת בנו זו בכ"י ששן 417 (ראה אהל דוד, עמ' 156). מרשימות אחרות שבאותו כ"י אנו למדים, כי יוחנן זה נולד בפירארה לאמו ורטרוסה בשנת שכ"ט, וכי היו לו שני אחים: אברהם (נולד בשנת שכ"ה) ומנחם בן-ציון (נולד בשנת שכ"ז). למנחם בן-ציון זה ולאשתו חוה נולד בשנת שס"ט בן, שנקרא בשם רפאל יעקב, וכן זה נימול עלי-ידו יצחק ברכיה בן יהודה אריה מפאנו (לעיל, מס' [111]): זאת אנו למדים מרשימה, שרשם הוא בראש סידור, דפוס כולונייה רצ"י, שבספרייה המלכותית בקופנהגן. הסידור ניתן במתנה עלי-ידו יצחק פואה ממנוטובה לבחור חוה לרגל נישואיה עם מנחם מפאנו — ראה *Hebraica from Denmark, Manuscripts and printed books in the collection of the Royal Library, Catal. and introd. by R. Edelmann, New York 1969, No 21*, שם גם נרשמו בניהם של מנחם מפאנו זה וחוה אשתו: יינטילי (שמ"ז), יצחק (שמ"ז), רחל (שמ"ח). אסתר (שני"ו), צדקיהו (שני"ו). מסתבר, כי חוה, אשתו של מנחם בן-ציון הנ"ל, הייתה נכדתה של חוה פואה, אשת מנחם מפאנו ממנוטובה, והסידור בא לידיה בירושה. [12א] ראה בפ"ה, מס' [162]. [12ב] ראה בפ"ה, מס' [164]. [12ג] ראה בפ"ה, מס' [166]. [12ד] ראה בפ"ה, מס' [167]. [12ה] ראה בפ"ה, מס' [170]. [12ו] ראה בפ"ה, מס' [168]. [12ז] ראה בפ"ה, מס' [169]. [12ח] ראה בפ"ה, מס' [171]. [12י]–[12יא] ראה בהערה המחייחת לפ"ה, מס' [130]. [12יב] ראה בפ"ה, מס' [173]. [12יג] ראה בפ"ה, מס' [175]. [13א] בפנקס רמ"ע, דף 8 ע"ב, הוא רשם רשימה על מנת אביו בזה הלשון: "זאת הייתה לי על כי תורתך לא שמרתי, בכו נכה לאובדים ולא לאבדה, כי היא למנחה ואנו לאנחה, או לנו, מי יצילנו מיד אלהים ואדירים האלה, אשר בעו"ה מדה"ד מתוחה נגדי ביום ו' ה' אלול ת"מ למב"ה, לי אנוסטו ח"פ למנינים, יום הלקח מני פה לוגו ארזן אלהים, כי אראלים ומצוקים תפשו בארזן הקדש ונצחו אראלים אח המצוקים, ונשבה ממני עטרת צבי וצפירת תפארת ככ' אכא מרי החסיד הקדוש המקובל האלוהי כמהר"י יהודה אריה מפאנו וצוק"ל, י"ד שיאמי לצרותי די גידור פרצות כל עמו ישראל, אכ"ר.ד. למוזרת עין לי. אני יצחק ברכיה בנו יצ"ו. וראה לעיל, בנספח א, בהערה המחייחת למס' [130]. נראה לי, כי יצחק ברכיה זה הוא בעל הדרשות שבכ"י אוכספורד בודלי 1000 וספר חנוך לנער, כ"י פרמא-פירז 43, וכן שו"ת כ"י קופנהגן 217. עניין זה טעון עדיין בירור, שאין כאן מקומו.

STUDIES IN THE HISTORY OF JEWISH SOCIETY

IN THE MIDDLE AGES AND IN THE MODERN PERIOD

*Presented to Professor Jacob Katz on his Seventy-Fifth Birthday
by his Students and Friends*

**JERUSALEM 1980
THE MAGNES PRESS, THE HEBREW UNIVERSITY**